

ΗΠΕΙΡΟΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ
ΙΔΡΥΘΕΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ
ΠΡΟΦΙΛΙ, ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΞΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΒΛΑΧΟΥ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ, ΔΕ ΤΩΝ ΗΠΕΙΡΩΤΩΝ
ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΒΙΖΟΥΚΙΔΟΥ
ΕΝ ΒΕΡΟΛΙΝΩ,
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΝΑΓΝΟΣΤΟΠΟΥΛΟΥ
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΚΙΒΙΑΔΟΥ ΚΟΝΤΟΠΑΝΟΥ
ΕΝ ΙΩΑΝΝΙΝΟΙΣ

ΕΝ ΙΩΑΝΝΙΝΟΙΣ
ΕΝ ΤΗ, ΙΕΡΑ, ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΙ

ΕΤΟΣ ΤΡΙΤΟΝ
1928

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΔΕΥΤΕΡΟΝ — ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΝ ΜΝΗΜΕΙΟΝ

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ

ΕΚΛΙΠΟΝΤΩΝ ΕΠΙΦΑΝΩΝ ΗΠΕΙΡΩΤΩΝ

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ Π. ΛΑΜΠΡΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΑΥΡΟΥ

ΕΝ ΙΩΑΝΝΙΝΟΙΣ
ΕΝ ΤΗ ΙΕΡΑΙ ΜΗΡΟΠΟΛΕΙ 1928

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΔΕΥΤΕΡΟΝ
ΤΩΝ „ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΩΝ ΧΡΟΝΙΚΩΝ“

Ε.Υ.Δ της Κ.ε.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΣΠΥΡΙΔΩΝ Π. ΛΑΜΠΡΟΣ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ Π. ΛΑΜΠΡΟΣ

(1851—1919)

Ὁ Σπυρίδων Π. Λάμπρος ἀνήκει εἰς τὴν χορείαν τῶν ἐπιφανεστέρων ἐπιστημόνων τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος.

Πολυμερέςτατος ἐν τῇ συγγραφικῇ του δράσει, δὲν περιορίσθη εἰς αὐτὴν, ἀλλ' ἐνδιαφερόμενος καὶ ζοηρῶς ἀναμιχθεὶς εἰς πᾶσαν πνευματικὴν, κοινωνικὴν, ἐθνικὴν καὶ ἀνθρωπιστικὴν ἐκδήλωσιν καὶ κίνησιν, πλουσίως συνεισέφερεν εἰς πᾶν ὅ,τι ἐπίστευεν ὅτι προάγει τὰ ἰδεώδη τῆς ἐπιστήμης, τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ Ἔθνους. Ἄν ὁ Λάμπρος ἐπέτυχε τόσον ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ σταδιοδρομίᾳ του, τοῦτο ὀφείλεται ἀναντιρρήτως εἰς πολλοὺς παράγοντας: ὀφείλεται βεβαίως εἰς τὴν ἐπιμελημένην ἀνατροφὴν καὶ μόρφωσίν του, εἰς τὴν ἀκαταπόνητον φιλεργίαν του, εἰς τὴν ὑγιᾶ σωματικὴν του διάπλασιν, ἣτις τοῦ ἐπέτρεπε πολυώρους συνεχεῖς καὶ ὄλονυκτίους πολλάκις μελέτας, εἰς τὸ διαυγές του πνεῦμα, ἀλλὰ κυρίως εἰς τὸ ὅτι, μὴ ἐργαζόμενος διὰ νὰ ἔχη ἀπλῶς ἐν βιοποριστικὸν ἐπίγυγμα, κατεγίνετο μὲ ἀληθινὸν ἐνθουσιασμόν καὶ ἔρωτα διὰ τὴν ἐπιστήμην, ἢ περὶ τὴν ὁποίαν ἐπασχόλησις ἦτο δι' αὐτὸν πνευματικὴ τροφή καὶ τρυφή.

Α') Καταγωγή.

Τὴν πρὸς τὰ γράμματα ἀγάπην ἐκληρονόμησε καὶ ἐδιδάχθη τὸ πρῶτον ὁ Σπυρίδων Λάμπρος παρὰ τοῦ πατρὸς του Παύλου Λάμπρου.¹ Οὗτος ἐγεννήθη ἐν Καλαρρόταις τῆς Ἠπείρου, κατὰ τὸ ἔτος 1820· ἀπαγορευομένου ὁμοῦ τοῦ πατρὸς του Ἰωάννου, μετ' ἄλλων προκρίτων, ὑπὸ τῶν Τούρκων τὸ 1821, ἡ χήρα μήτηρ, παραλαβοῦσα τὸ νήπιον, ἐζήτησε καταφύγιον εἰς τὴν Κερκύραν. Μετ' ὀλίγον ἀπέθανε καὶ ἡ μήτηρ καὶ τότε ὁ μικρὸς Παῦλος εὗρε προστασίαν παρὰ τῷ θείῳ του Ἀποστόλῳ Ν. Παπαγεωργίου, ὅστις ἐξήσκει τὸ ἐπάγγελμα τοῦ χρυσοχοῦ ἐν Χαλκίδι παρ' αὐτοῦ ἐξέμαθε τὴν χρυσοχοίαν, τὴν ὁποίαν ἐξήσκησε τὸ πρῶτον ἐν Χαλκίδι καὶ εἶτα ἐν Κερκύρᾳ, ὅπου εἰργάζετο πλησίον τοῦ Ζακυνθίου χρυ-

¹) Ἴδε περὶ αὐτοῦ *Ἄλτα*, τῆμος 1877 Δεκεμβρίου 1887, ἐν Λειψίῳ· *Νέα Ἐφημερίς Ἀθηνῶν* 13 Ὀκτωβρίου 1887· *Ἄλτα*, 1887, ἀριθ. 321, ἐνθα καὶ κατάλογος τῶν ἔργων του.

σοχού Διονυσίου Φραγκοπούλου· τούτου βραδύτερον ἐνυμφεύθη τὴν θυγατέρα Γεωργίαν, ἣτις ἀνεδέχθη ὑπόδειγμα συζύγου καὶ μητρὸς καὶ ἀπέθανε τὸ 1905. Ὁ Παῦλος Λάμπρος, φιλομαθέστατος ὢν, ἐσχέτισθη ἐν Κερκύρα μετὰ πλείστων λογίων Ἑλλήνων καὶ ξένων καὶ μάλιστα μετὰ τοῦ ιστοριοδίφου Ἀνδρέου Μουστοξύδου, ἐν τῇ μετὰ τοῦ ὁποίου ἀναστροφῇ ἀνάπτυξε τὴν ζωηρὰν ἀγάπην πρὸς τὴν μεσαιωνικὴν καὶ νεωτέραν φιλολογίαν, ὡς καὶ μετὰ τοῦ ἀγγλοῦ ἀρχαιοφίλου Γουδαίου, παρὰ τοῦ ὁποίου ἐνεπνεύσθη τὸ πρῶτον τὸ θερμὸν του ἐνδιαφέρον διὰ τὴν μεσαιωνικὴν ἰδίως νομισματολογίαν, περὶ τὴν ὁποίαν ἀόκνως καταγινόμενος, κατέστη εἰδικός, συγγράψας σπουδαιότητας νομισματολογικὰς πραγματείας, ὧν πολλαὶ μετεφράσθησαν εἰς ξένας γλώσσας, καὶ καταρτίσας πλουσιωτάτας νομισματολογικὰς συλλογὰς. Ἐκτὸς τούτου ἔγραψε καὶ διαφόρους ἀξιολόγους ἱστορικὰς μελέτας καί, καταγινόμενος περὶ τὴν δημοτικὴν ποίησιν, κατήρτισε πλουσίαν συλλογὴν τῶν πρὸ τοῦ 1850 δημοτικῶν ᾄσμάτων, ἣτις ἐχρησίμευσεν ὡς βᾶσις τοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «ᾄσματα δημοτικὰ τῆς Ἑλλάδος» ἔργου τοῦ Π. Ζαμπελίου· ἔργον δὲ τοῦ Παύλου Λάμπρου εἶναι τὸ ὡς ἀδέσποτον δημοτικὸν ᾄσμα ὑπὸ τῶν πολλῶν θεωρούμενον «ὁ ἀποχαιρετισμὸς τοῦ κλέφτη»¹.

Διαφλεγόμενος ὑπὸ ἀπείρου φιλοπατρίας, ἦτο θιασώτης τῆς ἐθνικῆς ἰδέας τῆς ἐνώσεως τῆς Ἑπτανήσου καὶ δραστηρίως εἰργάσθη διὰ τὴν ἐν Ἠπειρῷ ἐπανάστασιν τοῦ 1854. Ὁ Παῦλος Λάμπρος ἐγκατέστη ἀπὸ τοῦ 1860 οἰκογενειακῶς ἐν Ἀθήναις, ἐνθα καὶ ἀπέθανε τὴν 11^{ην} Ὀκτωβρίου 1887, καταλείπων πέντε ἄρρενα τέκνα, ὧν τριτότοκον ὁ Σπυρίδων.

Β) Παιδικὴ καὶ ἐφηβικὴ ἡλικία· σπουδαὶ Σπ. Λάμπρου.

Ὁ Σπυρίδων Λάμπρος ἐγεννήθη ἐν Κερκύρα τῇ 8^ῃ Ἀπριλίου 1851 καὶ κατὰ τὸ βάπτισμα ἀνεδέχθη αὐτὸν ἐκ τῆς κολυμβήθρας ὁ φίλος τοῦ πατρὸς του ἱστοριοδίφης Ἀνδρέας Μουστοξύδης. Ὑπὸ τὴν ἄμεσον διαπαιδαγώγησιν τοῦ λογίου πατρὸς του, ὅστις ὡς κρισίαν μέριμνάν του ἐθεώρει τὴν μόρφωσιν τῶν τέκνων του, ζῶν ἐν τῷ μέσῳ ἀνεπτυγμένου περιβάλλοντος καὶ ἔχων οἶονεῖ ἔμφυτον τὴν ἀγάπην πρὸς τὰ γράμματα, ἐξεπαιδεύθη ἀριώτατα καὶ ἔλαβεν οὐ μόνον διαφιλοσοφίαν ἐγκυκλοπαιδικὴν μόρφωσιν ἀλλὰ καὶ ἐξέμαθεν ἀριτίως τέσσαρας γλώσσας, τὴν ἰταλικήν, γαλλικὴν, γερμανικὴν καὶ ἀγγλικὴν, τὰς ὁποίας εὐχερῶς ἐχειρίζετο.

¹) Τὸ ποίημα τοῦτο, ὡς γνωστόν, ἀρχεῖται οὕτω : «Μάννα σοῦ λέω δὲν μπορῶ τοὺς Τούρκους νὰ δουλεύω». Πρβλ. Ν. Γ. Πολίτου «Γνωστοὶ ποιηταὶ δημοτικῶν ᾄσμάτων», Ἀθήναι 1916, σελ. 15 κ. ἑ.

Ἐποὺ ἔλαβε τὴν στοιχειώδη μόρφωσιν ἐν Κερκύρα, συνεπλήρωσε τὴν ἐγκύκλιον παιδευσίν του ἐν Ἀθήναις, ὅπου ἡ οἰκογένειά του ἐγκατέστη ἀπὸ τοῦ 1860, ὡς ἤδη εἵπομεν· καὶ τὰ μὲν μαθήματα τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου ἐδιδάχθη κατ' οἶκον (1860—1863), τὰ δὲ γυμνασιακὰ ἐν τῷ β' γυμνασίῳ Ἀθηνῶν (1863—1867), ὑπὸ γυμνασιάρχην τὸν Ἀριστείδην Κυπριανόν, εἰς τὴν μνήμην τοῦ ὁποίου εὐγνωμόνως βρυδύτερον ἀφιέρωσε τὴν διδακτορικὴν του διατριβήν, ὡς «ἄριστον γενόμενον διδάσκαλον». Μετὰ τὸ πέρασ τῶν γυμνασιακῶν του σπουδῶν ἐνεγράφη φοιτητῆς ἐν τῷ φιλολογικῷ τμήματι τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου (1867—1871), ἐνθα ἐδίδασκον τότε ὁ Φίλιππος Ἰωάννου, ὁ Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος, ὁ Στ. Κουμανούδης, ὁ Δ. Σεμιτέλος, ὁ Κ. Κόντος, ὁ Α. Ρουσόπουλος καὶ ὁ Σπ. Φιντικλῆς· τὸ δὲ 1872 μετέβη, χάριν εὐρυτέρων σπουδῶν, εἰς Βερολίνον, ὅπου παρακολουθήσας τὰ μαθήματα τῶν περιφήμων καθηγητῶν Curtius, Mommsen, Droysen, Treitschke καὶ ἄλλων, ἔλαβε κατ' Ἰουλίον τοῦ 1873 ἐν Λειψία δίπλωμα διδάκτορος τῆς φιλοσοφίας. Συνεχίσας τὰς ἐν Βερολίνῳ σπουδὰς του μέχρι τοῦ 1875, περιῆλθεν ἀπὸ τοῦ 1875 μέχρι τοῦ 1878 τὰς βιβλιοθήκας τῆς Γερμανίας, Ὁλλανδίας, Γαλλίας, Βελγίου, Ἀγγλίας, Αὐστρίας καὶ Ἰταλίας, μελετῶν ἰδίως ἑλληνικὰ χειρόγραφα καὶ παρακολουθῶν συγχρόνως τὴν ἐπιστημονικὴν κίνησιν. Τὰς εὐρωπαϊκὰς βιβλιοθήκας ἐξηρεύνησε καὶ βραδύτερον ὁ Λάμπρος ἐπὶ μῆνας, κατὰ τὰ ἔτη 1899, 1903, 1906, 1907, 1908, 1911 καὶ 1912.

Γ') Ἀπαρχαὶ τῆς συγγραφικῆς δράσεως τοῦ Λάμπρου.

Ὁ Λάμπρος ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας ἔδειξεν ὄλως ἔκτακτον καὶ ἀσυνήθη συγγραφικὴν δρασίαν, ἀξίαν ἰδιαιτέρως νὰ ἐπασχολήσῃ ἡμᾶς. Ὡς δεκαετῆς παῖς, καθ' ὃν χρόνον παρηκολούθει τὰ μαθήματα τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου, ἐμφανίζεται ἤδη ὡς συγγραφεὺς καὶ συντάκτης περιοδικοῦ· ἀπὸ τῆς 1ης Μαρτίου δηλ. τοῦ 1861 συνεχίδει μετὰ τοῦ κατὰ δύο ἔτη πρεσβυτέρου ἀδελφοῦ του Μιχαήλ, καὶ ἄλλων συνομηλίκων λογίων, ὑπὸ τὸν τίτλον «Παρνασσός», σύγγραμμα περιοδικόν, ἐκδιδόμενον δις τοῦ μηνὸς ἐν χειρογράφῳ.

Ἐν τοῖς καταλοίποις Λάμπρου σώζονται οἱ ἕξ τόμοι τοῦ χειρογράφου Παρνασσοῦ (1861—1866), οὗτινος συνέχεια εἶναι ὁ ἔντυπος «Παρνασσός», προκαλοῦντες αἰσθημα θαυμασμοῦ διὰ τοὺς συντάκτας του. Ἐκάστου τόμου προτάσσεται πῖναξ ἀλφαριθμητικὸς τῶν περιεχομένων καὶ ὕστερον ἐπακολουθεῖ ποικίλη ὕλη, πρωτότυπος ἢ ἐκ μεταφράσεως, ἥτοι διηγήματα, ἱστορίαι, χρονογραφήματα, περιγραφαί, θρησκευτικά, φυσιογνωστικά, γεωγραφικά, ποικίλα, ἄστεϊα, γνωμικά, αἰνίγματα, πολιτικά, ἐξωτε-

ρικοί είδησεις, ποιήματα, βιβλιοκρισίαι, νεκρολογίαί. Ίκαναί εἰκόνες, ἔργα ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τοῦ πρεσβυτέρου ἀδελφοῦ Μιχαήλ, κοσμοῦν τὸ κείμενον καὶ ἀπὸ τοῦ γ' τόμου τὸ ἐξώφυλλον, ὡς καὶ τὸ προμετώπιον ἐκάστου φύλλου, κατ' ἀρχάς εἰκονίζον τὴν πύλην τοῦ Ἀδριανοῦ, ἀπὸ δὲ τοῦ δ' τόμου τὸ ὄρος Παρνασσός, ἦσαν ἔντυπα.

Εἰς τὰς σελίδας τοῦ περιοδικοῦ τούτου εὐρίσκομεν πλεῖστα ἄρθρα, ὡς καὶ μεταφράσεις τοῦ Σπυρίδωνος, ὅστις εἰς τὸ ια' φυλλάδιον ἀναγγέλλει ὅτι, παραιτηθέντος προσωρινῶς τοῦ ἑτέρου τῶν συντακτῶν Μιχαήλ, «διὰ μὴνάς τινὰς ἕνεκα ὑποθέσεων του», αὐτὸς ἔμενεν ὁ μόνος συντάκτης· καὶ μετὰ τὴν αὐτοπεποίθησιν, ἣτις τὸν διέκρινε, προσέθετεν: «ἀλλὰ μὴ νομίζετε ἕνεκα τούτου ὅτι θὰ ὀλιγοστεύσω τὸ φύλλον ἢ θὰ τὸ χειροτερεύσω, ἀλλὰ πιστεύω ὅτι μᾶλλον θὰ τὸ βελτιώσω». Εἰς τὰ τεύχη λδ' καὶ λε' περιέχεται ἡ πρώτη ἱστορικὴ πραγματεία τοῦ ἑνδεκαετοῦς τότε Σπυρίδωνος, ὑπὸ τὸν τίτλον «ἡ ἐπανάστασις τῆς Σύρου», μετ' εἰκόνας τοῦ Λεωτσάκου, καὶ εἰς ἄλλα τεύχη περιέχονται πραγματεῖαί του περὶ Βηλαρά, Ζαμπελίου, Μουστοξύδη, Χριστοπούλου, Σολωμοῦ, Πετράρχη, περὶ τῶν ἀγγελίων τῶν ἀρχαίων, περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν Ὀζελλῶν, περὶ τῶν ἠρώων τοῦ 1821, περὶ τῶν τεσσάρων μεγάλων τῶν Ἑλλήνων ἀγώνων, διηγήματα, μεταφράσεις ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ καὶ γαλλικοῦ καὶ ἄλλα.

Τὸν Ἰούνιον τοῦ 1865 οἱ ἀδελφοὶ Λάμπροι ἰδρύουσι τὸν φιλολογικὸν σύλλογον Παρνασσόν, τοῦ ὁποῖου πρῶτος Πρόεδρος διὰ τὴν πρώτην διμηνίαν ἐκλέγεται ὁ Μιχαήλ. Κατὰ τὴν ἕκτην διμηνίαν τοῦ πρώτου ἔτους ἐκλέγεται Πρόεδρος ὁ 15ετής Σπυρίδων, ὅστις, τῇ 29ῃ Ἰουνίου 1866, παραδίδων τὴν προεδρίαν εἰς τὸν ὑπὸ τῶν 15 ἐν συνόλῳ μελῶν ἐπανεκλεγέντα Πρόεδρον Μιχαήλ, ἐξεφώνησε λογοδοσίαν τῶν πεπραγμένων, δημοσιευομένην εἰς τὸ τεῦχος τῆς 15ῆς Ἰουλίου 1866. Ἐν αὐτῇ ὁ νεαρὸς Πρόεδρος δίδει λεπτομερεῖς στατιστικὰς πληροφορίας περὶ τῆς κινήσεως τοῦ συλλόγου καὶ περὶ τῶν γενομένων ἀναγνωσμάτων, ὧν τὰ πλεῖστα ἀπέστειλεν ὁ λογοδοτῶν Πρόεδρος (ἄρθρα 74 εἰς 373 σελίδας): ἐλέγχει τὰ πλεῖστα ἀντεπιστέλλοντα μέλη, τὰ ὁποῖα λίαν ἀμελῶς ἐξετέλεσαν τὰς ὑποχρεώσεις των, οὔτε κατὰ τὰς συνεδριάσεις παρουσιασθέντα οὔτε ἐπιστείλαντα ἄρθρα καὶ τέλος ἐλέγχει καὶ τὸν ταμίαν τοῦ πρώτου ἔτους, «ὡς ἀμελῶς λίαν» ἐκτέλεσαντα τὰ καθήκοντά του, ὡς φαίνεται ἄλλως καὶ ἐκ τῶν συνολικῶν εἰσπράξεων τοῦ ἔτους, δρ. 31.45 ἐν συνόλῳ, ἀπέναντι ἐξόδων δρ. 30.85.

Ἡ ὅλος κατ' ἐξαιρέσειν πρόεδρος πνευματικὴ ἀνάπτυξις τοῦ αἰοιδίου Λάμπρου καταφαίνεται καὶ ἐκ τῶν ὀλίγων διασωθειῶν ἐπιστολῶν του, τὰς ὁποίας ὡς 12ετής παῖς ἔγραφε πρὸς τὸν πατέρα του. Οὕτως ἐν ἐπιστολῇ του τῆς 22^{ας} Σεπτεμβρίου 1863 ἐκ Κερκύρας, περιγράφει λεπτομε-

εσάτα ταξιδιόν του ἐξ Ἀθηνῶν εἰς Ζάκυνθον· ὅταν ἔφθασε τὸ πλοῖον ἐν Σύρῳ, «ἐξέβημεν, γράφει, εἰς τὴν ξηράν, ὅπου περιδιαβάσαμεν μετὰ τοῦ λεμβούχου περίπου 4 ὥρας· ἐκ τῆς περιδιαβάσεως ταύτης ἠδυνήθην ἐγώ τε καὶ ὁ Μίκιος νὰ ἐρανησθῶμεν ἀρκετὰς περὶ Σύρου σημειώσεις». Ἀφοῦ εἰς 4 σελίδας ἐξαντήλησεν τὸ θέμα τοῦτο, γράφει: «τώρα ἐμβαίνομεν εἰς ἄλλα πράγματα» καὶ ὁμιλεῖ περὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων τῆς Ἑπτανήσου, τῶν ἐκλεγέντων βουλευτῶν Κερκύρας καὶ περὶ τῆς τελετῆς τῆς ἐνάρεως τῆς Ἰονίου βουλῆς. Κατόπιν ὁμιλεῖ περὶ τῆς κοσμικῆς οὕτως εἰπεῖν κινήσεως: «τώρα ἄλλα πάλιν ἄς εἴπωμεν· σήμερον (Κυριακὴν) εἴμεθα προσκεκλημένοι εἰς γεῦμα εἰς τοῦ κ. Θεοτόκη...». Καὶ περατοῖ τὴν ἐπιστολήν του ὡς ἐξῆς: «Εἶναι ἤδη 11 1/2 περίπου τῆς Κυριακῆς καὶ ἐπειδὴ ἡ μητέρα μὲ βιάζει νὰ ὑπάγω νὰ κοιμηθῶ, συγχώρησόν με ἂν καὶ ἐξέχασα τίποτε νὰ σοι εἴπω, ὑποσχόμενος νὰ τὸ γράψω εἰς τὸ ἐπόμενον γράμμα». Εἰς δευτέραν δεκαεξασέλιδον ἐκ Κερκύρας ἐπιστολήν ἀπὸ 27ης Σεπτεμβρίου 1853 ἐξιστορεῖ εἰς τὸν πατέρα του τὰ τῆς διαμονῆς του ἐν Ζακύνθῳ περιγράφων λεπτομερῶς τὰ τῶν ἐκδρομῶν του εἰς χωρία καὶ ἐξοχὰς τῆς νήσου, ὁμιλεῖ περὶ γεύματος παρατεθέντος εἰς τὸ χωρίον Γολάρο, καθ' ὃ «τινὲς οὐχὶ ἐξ ἡμῶν ἀλλ' ἐκ τῶν προσταλέντων ὑπὸ τοῦ κ. Κοντονῆ ἀνθρώπων ὅπως προετοιμάσωσι τὸ γεῦμα, ἔνεκα ἐλλείψεως πηρουνομαχαίρων, ἔφαγον ἑλληνικὰ μὲ τὰς χεῖρας». Ἐν συνεχείᾳ γράφει ὅτι εἰς τὰς τρεῖς μετὰ τὸ μεσονύκτιον ἀφυπνίσθη ἐν τῷ πλοίῳ ὑπὸ τῆς μητρὸς του, ἣτις ἐνόμισεν ὅτι ἔφθασαν· «αὐτὴν τὴν ἐπιθυμίαν, γράφει, εἶχα νὰ ἴδω τὴν Κέρκυραν ἀπὸ μακρὰν καὶ τὰ βουνὰ τῆς Ἠπείρου· βιαίως ἐνεδύθη καὶ ἀνέβην ἐπὶ τοῦ καταστρώματος. Εἴμεθα ἐξωθεν τῆς Ἠπείρου, τῆς ὥραιας καὶ ποθητῆς μου πατρίδος· ἐχάρην διότι ἠξιώθη νὰ ἴδω ταύτην ἀπὸ μακρὰν καὶ τοῦτο χρεωστῶ εἰς τὴν μητέρα, ἣτις μὲ ἐξύπνησεν».

Μετὰ δωδεκασέλιδον περιγραφὴν τοῦ ταξιδίου του, ἐξακολουθεῖ: «τώρα φθάνει πλέον γιὰ τὸ ταξεῖδι καὶ ἄς εἰποῦμεν καὶ ἄλλα πράγματα· τώρα τὰ τῆς βουλῆς...». Ἐν τέλει τῆς ἐπιστολῆς του ζητεῖ καὶ ἐν μικρὸν ἀντάλλαγμα ὅλως πνευματικῆς φύσεως, δι' ὅσας εἰδήσεις ἀνεκοίνωσε πρὸς τὸν πατέρα του: «Μὲ ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ σε παρακαλέσω μίαν χάριν, τὴν ὁποίαν πιστεύω νὰ μοῦ ἐκπληρώσης· δηλ. προτοῦ ἔλθωμεν νὰ μοῦ ἀγοράσῃς τὸ ἡμερολόγιον τοῦ Βρετοῦ τοῦ 1864, τὸ κοστίζον 12 1/2 δραχμάς... Ἦθελα λοιπὸν ἔλθων εἰς τὰς Ἀθήνας νὰ το ἴδω ἐπὶ τῆς τραπέζης· αὕτη εἶναι ἡ μόνη χάρις τὴν ὁποίαν σοῦ ζητῶ».

Δ') Ὁ Λάμπρος ποιητής.

Ὁ Λάμπρος ἀπὸ τοῦ 1864, ὅτε ἦγε τὸ 13^{ον} ἔτος τῆς ἡλικίας του, ἔγραφε καὶ ποιήματα καὶ πλεῖστα τοιαῦτα διεσώθησαν εἰς χειρογράφους

συλλογὰς τοῦ ἰδίου, ἱκανὰ δ' αὐτῶν ἐδημοσιεύθησαν ἐν τῷ χειρογράφῳ Παρνασσῷ τὸ πρῶτον καὶ ἐν διαφόροις περιοδικοῖς καὶ ἡμερολογίοις βραδύτερον (Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, Χρυσάλλης, Ἐπτάλοφος, Νέα Ἐπτάλοφος, Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον, Καζαμίας Κορομηλᾶ, Ἴλισσός, Οἰκογενειακὸν ἡμερολόγιον).

Τὰ ποιήματα τοῦ Λάμπρου πραγματεύονται τὰ ποικιλώτερα θέματα, ἤτοι περὶ φύσεως, πατρίδος, ἔρωτος, δυστυχοῦσης ἀνθρωπότητος, ἀρχαίων μνημείων κ.λ., ἀλλὰ δὲ τούτων εἶναι μῦθοι, ἀναμνήσεις παιδικαί, μνημόσυνα, πρὸς συγγενεῖς καὶ φίλους, ἐπιγράμματα, εἰς λευκώματα. Ἐκτὸς τῶν πρωτοτύπων ἔγραψεν ἱκανὰς ἀπομιμήσεις ἢ καὶ μεταφράσεις ξένων ποιητῶν (Οὐγκώ, Βερανζέρου, Λαμαρτίνου, Lebun, Florian κ.λ.).

Ὁ Λάμπρος κατὰ προτίμησιν γράφει τὰ ποιήματά του εἰς τὴν τότε ἐν χρήσει ὑπερκαθαρεύουσαν, ἥτις ἀναντιρρήτως μειοῖ τὴν δροσερότητα καὶ τὴν ἀφέλειαν τῶν στίχων του, ὀλίγα δὲ τινὰ καὶ εἰς τὴν δημοτικὴν ὡς παρατηρεῖ ὁ ἴδιος τὸ 1866, ἐν σημειώματί του ἐν ἰδιογράφῳ συλλογῇ τῶν ποιημάτων του, φίλος του, ποιητῆς ἐκ τῶν δημοτικῶν, τὸν παρεκίνησε νὰ γράφῃ τὰ ποιήματά του εἰς τὴν δημοτικὴν «ἐγὼ ὁμως δὲν παρεδέχθην τὴν γνώμην, τὸν ὑπήκουσα μόνον ὡς πρὸς τὸν ἔρωτα, καθ' ὃν ἤθελα ν' ἀναπτύξω ἀφέλειαν, τὸν Χριστόπουλον μιμούμενος». Τὴν ἀντίληψιν ταύτην ἐνωρὶς ἐγκατέλιπεν ὁ Λάμπρος καὶ ἤδη τὰ πλεῖστα τῶν ἐν Ἑσπερίᾳ (1872—1876) ὡς καὶ τῶν κατόπιν γραφέντων ποιημάτων του ἔγραψεν εἰς τὴν δημοτικὴν.

Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι τὰ περισσότερα τῶν ποιημάτων τοῦ νεαροῦ Λάμπρου διαπνέει μία μελαγχολία, δυσσυμβίβαστος πρὸς τὴν νεαράν του ἡλικίαν καὶ τὸν ζωηρὸν καὶ πολυπράγμονα χαρακτῆρά του ἤδη τὸ 1867, 16ετῆς ἔφηβος, ἔχει τὴν ἀντίληψιν ὅτι ὁ βίος εἶναι «ἔρμαιον πικρίας καὶ βασάνων» καὶ ὅτι :

*«Εἶν' εὐτυχῆς μόνος ὁ παῖς
ἐν ταῖς ἡμέραις ταῖς λοιπαῖς
χαρὰ μας ἢ ὀδύνη,
καὶ γέλωσ μας ὁ στεναγμός,
μειδιάμα μας ὁ κλαυθμός,
ἀνάπαισις οἱ θρηνοί».*

Τὴν ἐπασχόλησιν μὲ τὴν ποίησιν οὐδέποτε ἔπαυσεν ὁ Λάμπρος, εἰ καὶ ἐκ παρέργου, καθ' ὄλην του τὴν ζωὴν οὐ μόνον ἐν Ἑσπερίᾳ σπουδάζων ἔγραφε ποιήματα, ὧν ἱκανὰ εἰς τὴν γερμανικὴν (Vielliebchen, ein Traum κ. λ.), ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἀνδρικήν του ἡλικίαν, εἰς ὄρας σχολῆς καὶ διασκεδάσεως, ἱππεύων τὸν Πήγασσον, ἔγραφε στίχους ἰδιωτικῆς φύσεως, λ. χ. εἰς λευκώματα ἢ πρὸς σάτυραν φιλικῶν κύκλων (τὰ

Κηφισιώτικα). Τὸ κύκνειόν του ποίημα εἶναι τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἄνοιξαν τὰ παράθυρα», ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἔξορίαν καὶ τὴν ἐπάνοδον τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου, γραφὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐν Σκοπέλῳ ἔξορίας του (Μάρτιον τοῦ 1918).

Ὁ Λάμπρος ὡς ἔφηβος κατέγινε καὶ εἰς τὴν δραματικὴν ποίησιν· οὐ μόνον μετέφρασε δράματα ἀρχαίων καὶ νεωτέρων συγγραφέων (περικοπὰς ἐκ τῆς Ἀντιγόνης καὶ τῆς Ἡλέκτρας τοῦ Σοφοκλέους, ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ δράματος τοῦ Καστελβεκίου «οἱ παράφρονες», ἐκ τῶν Λησιῶν καὶ τῆς Μαρίας Στουάρτ τοῦ Schiller), ἀλλὰ καὶ συνέγραψε πρωτότυπα δράματα. Οὗτω σώζεται ἐν χειρογράφῳ «τὸ γεφύρι τῆς Ἄρτας», ἄνευ χρονολογίας· «ὁ Δαυὶδ Κομνηνός» (1870), ἱστορικὸν δράμα, περιστρεφόμενον περὶ τὰς τύχας τοῦ ἐκπτώτου αὐτοκράτορος τῆς Τραπεζοῦντος Δαυὶδ, ζῶντος κατὰ τὸ ἔτος 1466 ὡς αἰχμαλώτου τοῦ Σουλτάνου· καὶ «ὁ τελευταῖος κόμης τῶν Σαλώνων», ἐν τῷ ὁποίῳ, στηριζόμενος ἐπὶ τῶν ὑποθετικῶν ἐρώτων τοῦ καταλανοῦ κόμητος Δὸν Λουδοβίκου Φρειδερίκου τῆς Ἀραγωνίας μετὰ τῆς ἀνεπιστῆς τοῦ ἀρχιερέως Σεραφεῖμ, μὲ φλογερὸν πατριωτικὸν συναίσθημα, πρὸ τοῦ ὁποίου θυσιάζει ἐνίοτε τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα, ἐξαίρει τὸ τραγικὸν τέλος τῆς καταλανικῆς κομητείας τῶν Σαλώνων, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14^{ου} αἰῶνος. Τὸ δράμα τοῦτο, εἰς μέρη τρία, ἐπαινεθὲν ἐν τῷ Βουτσιναιῷ ἀγῶνι, ἐδημοσιεύθη καὶ παρεστάθη ἐν Ἀθήναις τὸ 1870. Τοῦ ἔργου προτάσσει ὁ Λάμπρος ἱστορικὴν εἰσαγωγὴν, ἐν τέλει ἧς εὐχαριστεῖ «ἀπὸ καρδίας τὸ ἀθηναϊκὸν κοινὸν διὰ τὴν εὐγενῆ καὶ ἐνθερμον δεξίωσιν», ἧς ἔτυχε κατὰ τὴν πρώτην παράστασιν καὶ ἐκφράζει «τὰς ὀφειλομένας χάριτας» καὶ πρὸς τοὺς κυρίους ἠθοποιούς.

Καὶ εἰς μεταγενέστερα ἔτη, κατὰ τὰς ὥρας τῆς σχολῆς του, ὁ Λάμπρος μετέφρασεν ἱκανὰ δραματικὰ ἔργα, ὡς τοῦ François Mons «L'apprenti de Cléomène» (ἐν Σύρῳ 1898), τοῦ Benedix τὸ ζιζάνιον (Stoerengfried), τοῦ Ibsen τὰ στηρίγματα τῆς κοινωνίας, τοῦ Bjoernson τὴν πτόχευσιν.

Τὰ ποιητικὰ ἔργα τοῦ νεαροῦ Λάμπρου, διότι αὐτὰ κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρουν, κρινόμενα ὡς ἔργα τῆς ἐποχῆς των καὶ πρὸ πάντων ὡς προϊόντα καλάμου ἐφήβου, δεικνύουν μίαν πρόωρον καὶ ὅλως ἐξαιρετικὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἰδιοφυίαν τοῦ νεαροῦ συγγραφέως.

Καταπλήσσει ἀληθῶς ὅτι παῖς ὢν, ἐν ἡλικίᾳ ἐν ἣ οἱ συνομήλικοί του καταγίνονται περὶ τὰ παίγνια, οὗτος ἐνετρύφα εἰς τὴν μελέτην τῶν ἀρχαίων κλασσικῶν καὶ τῶν μεγάλων συγχρόνων του ποιητῶν καὶ προέβαινε εἰς ἀξιολόγους μεταφράσεις αὐτῶν καὶ εἰς ἰδίᾳς συνθέσεις λυρικῶν καὶ δραματικῶν ἔργων, ἐξ ὧν καταφαίνεται οὐ μόνον ἡ περὶ τὸ στιχουργεῖν ἰκανότης του ἀλλὰ καὶ ἡ μεγάλη του παρατηρητικότης, ἡ βαθεῖα

γνώσις τῆς ἱστορίας, ἢ θερμὴ του ἀγάπη πρὸς τὴν πατρίδα καὶ τὸ ἀκοίμητον ἐνδιαφέρον του δι' ὅτι μέγα, ὠραῖον καὶ ὑψηλόν.

Εἶναι λ. χ. ἀξιόλογον διὰ παῖδα δεκαπενταετῆ τὸ δημοτικίζον ποίημά του «ὁ κλέφτης», ὅπερ κατὰ τὴν ιδιόχειρον ὑποσημείωσίν του ἔγραψεν ὀρμηθεὶς ἐκ τῆς ἰδέας τὴν ὁποίαν ἤκουσεν, ὅτι «ὁ κλέφτης ἔχει λιθάνι τὸ μπαροῦτι» :

Δὲν ἔχει ὁ κλέφτης ἐκκλησιά, δὲν ἔχει θυματῆρι,
παλάτι ἀπὸ μάλαμμα, κολῶν' ἀπὸ διαμάντι
εἶναι τοῦ κλέφτη λειτουργιά, δταν βαροῦν ντουφέκια,
ἔκκλησιά του εἶναι τὰ βουνά, σπηλιὰ τὸ ἅγιο βῆμα
καὶ θυματῆρι ἅγιο τὸ λιανοτούφεκό του.

.
.

Καὶ δὲν εἶναι ἀνάξιον προσοχῆς λ. χ. τὸ ποίημα, ὅπερ ἔγραψε τὸ 1868, ὡς δεκαεπταετῆς ἔφηβος, ὑπὸ τὸν τίτλον «Θὰ πηγαίνω» :

Ἐκεῖ ὅπου ροδοδάφνη καὶ χλωρὸς κισσὸς ἀνθεῖ,
ὅπου λούεται τὸ ἔαρ εἰς ζεφέρους ἀρωμάτων,
ὅπου αἴρεται τὸ πνεῦμα, παραδείσους ἀναπλάττον,
θὰ πηγαίνω· μὲ προσμένει ἡ παρθένος ἡ ξανθή.

.
.

Ὁ Λάμπρος ὅμως, καίτοι περὶ πολλοῦ ἐποιεῖτο τὴν ποιητικὴν δάφνην, δὲν εἶχε μεγάλην ἰδέαν περὶ ἑαυτοῦ ὡς ποιητοῦ :

δὲν μὲ εὐνοοῦν αἱ μοῦσαι
εἶμαι μόνον στιχουργός,

λέγει ἀπευθυνόμενος «τοῖς κριταῖς ποιητικοῦ ἀγῶνος» τὸ 1867· καὶ ἀλλαχοῦ, τὸ ἴδιον ἔτος :

Ἄλλὰ δὲν εἶμαι ποιητής . . .
οἱ στίχοι μου εἶναι χωλοί . . .
δὲν εἶμαι ἐμπνευσμένος.

Εἰρωνικῶς δ' ἐξεφράζετο βραδύτερον περὶ τοῦ δράματός του «ὁ τελευταῖος κόμης τῶν Σαλώνων»· οὕτως εἰς λεύκωμα τῆς κυρίας Ἀγγέλου Βλάχου γράφει :

Μὲ θέλετε ἐπιλήσιμονα τῶν νεαρῶν μου χρόνων
ὑπῆρξα πάντοτε κακὸς ὀπλίτης τῶν Μουσῶν
καὶ—ἔστω μάρτυς Ἰέως ὁ κόμης τῶν Σαλώνων—
τὸ ὄπλον των δὲν ἔφερον ποτέ μου sans façon.

Ὁ ἀοιδίμος Ἀδρέας Σκιαῦς¹ ἐκφράζει τὴν λύπην του διότι ὁ Λάμπρος, ὑπερμέτρως ὑποτιμῶν τὸ ποιητικόν του χάρισμα, διέκοψεν ἀποτόμως τὴν εὐδοκιμώτατα ἤδη χωροῦσαν ποιητικὴν του σταδιοδρομίαν «καὶ οὕτως ἐξέλιπεν ἔκτοτε ὁ ποιητής, ὅστις ἴσως ἐμελλε νὰ ἀναδειχθῇ ὁ μέγιστος καὶ ὁ δημοτικώτατος τῆς νέας Ἑλλάδος». Ἡ κρίσις αὕτη τοῦ Σκιαῦ, ἐκτὸς τοῦ ὅτι δὲν εἶναι ὅλως ἀκριβής, καθόσον ὁ Λάμπρος ποτὲ δὲν ἔπαισαν ἐκ παρέργου νὰ γράφῃ καὶ ποιήματα, εἶναι ὅλως ὑποκειμενική, στηριζομένη προφανῶς ἐπὶ τῆς εὐαρεσκείας τὴν ὁποίαν ἠσθάνετο ὁ Σκιαῦ ἀναγινώσκων τὰ κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν ἀρχαίζουσαν γλῶσσαν γραφέντα ποιήματα τοῦ Λάμπρου. Ἡμεῖς τοῦναντίον νομίζομεν ὅτι ἐν ὁ Λάμπρος εἶχε τοιαύτην ποιητικὴν φύσιν, ἥτις θὰ ἠδύνατο νὰ τον ἀναδείξῃ τὸν μέγιστον ποιητὴν τῆς Ἑλλάδος, οὐδὲν θὰ ἠδύνατο νὰ συγκαταστήσῃ τὴν ἐκδήλωσιν αὐτῆς, οὐδ' αὐτὴ ἢ περὶ τοῦ ἐναντίου κρίσις τοῦ ἰδίου Λάμπρου.

Καίτοι ὅμως, ἐντελῶς συμφωνοῦντες μετὰ τοῦ ἀοιδίμου ἱστορικοῦ, δὲν ὑπερτιμῶμεν τὴν ἀξίαν τῶν ποιητικῶν αὐτοῦ δημιουργημάτων, δὲν θυνάμεθα ἢ μετὰ θαυμασμοῦ νὰ ἀποβλέψωμεν πρὸς αὐτά, κρινόμενα ὡς ἔργα νεαροῦ ἐφήβου, μαρτυροῦντα τὴν μόρφωσιν καὶ τὸ ὑψηλὸν καὶ εὐγενὲς τῶν συναισθημάτων αὐτοῦ.

Πόσον ὁ Λάμπρος ὠφελήθη ἐκ τῆς μελέτης τῶν μεγάλων ποιητῶν καὶ τῆς περὶ τὴν ποίησιν ἀσχολίας του σαφῶς καταφαίνεται ἐκ πάντων τῶν μετέπειτα ἔργων του καὶ ἰδίως ἐκ τῶν λόγων του, δι' ὧν, ἰδίως χάριν εἰς τὴν ποιητικὴν των χροιάν, κατέθελε καὶ ἐνεθουσία τοὺς ἀκροατάς του.

Ὁ Λάμπρος μέχρι τοῦ 1872, ὅτε θυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι κλείει ἡ πρώτη συγγραφικὴ του περίοδος, ἔγραψε πολλὰς πρωτοτύπους ἢ ἐκ μεταφράσεως μελέτας εἰς περιοδικὰ καὶ εἰς ἴδια τεύχη. Ἐκ τούτων ἀξιολογώτεραι εἶναι αἱ μελέται του περὶ Γεωργίου Ζαλοκώστα (1868), περὶ τοῦ κερκυραίου χωρικοῦ Δημητρίου Τζιλιμπάρη καὶ τῶν ἀνεκδότων ποιήσεών του (1870) καὶ ἡ περὶ τοῦ ἐν Νεαπόλει, κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα ἀκμάσαντος, ἑλληνοζωγράφου Βελισαρίου Κορενσίου (1872).

Ε') Ἡ πανεπιστημιακὴ δρᾶσις τοῦ Λάμπρου.

Ἡ καθαρῶς ἐπιστημονικὴ περίοδος τοῦ βίου τοῦ Λάμπρου ἀρχεῖται κυρίως κατὰ τὸ ἔτος 1873, ὅτε ὑπέβαλεν ὑπὸ τὴν κρίσιν τῆς ἐν Λειψία φιλοσοφικῆς σχολῆς ἐναίσιμον διατριβὴν, ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὰ κατὰ τοὺς οἰκιστάς τῶν παρ' Ἑλλησιν ἀποικιῶν καὶ τὰς αὐτοῖς ἀπονεμομένας τιμὰς

¹ Σπυρίδων Π. Λάμπρος (1851—1919). Ἀνατίκ. ἐκ τοῦ ΙΔ' τόμου τοῦ Ν. Ἑλληνισμῶνος, Ἀθήναι 1920, σ. 16.

καὶ προνομίας» (Λειψία 1873), ἣτις καὶ ἐνεκρίθη. Τὸ 1878 ἔγινεν ὑφηγητὴς τοῦ μαθήματος τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ ὡς τοιοῦτος παρέδιδε τακτικώτατα ἱστορίαν καὶ παλαιογραφίαν («γραφογνωσίαν»), ἣν πρῶτος αὐτὸς ἐδίδαξεν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ. Ἐπὶ τριετίαν διατέλεσας γενικὸς ἐπιθεωρητὴς τῶν δημοσίων σχολείων (1883—1885), τὸ 1887 διωρίσθη ἔκτακτος καὶ τὸ 1890 τακτικὸς καθηγητὴς τῆς γενικῆς ἱστορίας ἐν τῷ ἔθνικῳ Πανεπιστημίῳ, διατέλεσας τοιοῦτος μέχρι τοῦ 1917.

Ὁ Λάμπρος ἀπέβη ἀληθὲς κόσμημα τοῦ Πανεπιστημίου, οὗτινος διατέλεσε δις Πρύτανις (1904—1905 καὶ 1911—1912). Ἡ διδασκαλία του, προσιὼν εὐρυτάτων μελετῶν ἀλλὰ καὶ μυχιῶν ἐσωτερικῶν συναισθημάτων, εἶχε μεγάλην καὶ μόνιμον ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν ἀκροατῶν του. Πρόγραμμα τῆς διδασκαλίας του, ὡς καὶ ὄλου τοῦ βίου του, ἦτο ὅτι δι' αὐτῆς πρέπει νὰ ἐξυπηρετῆται οὐ μόνον ἡ Ἐπιστήμη ἀλλὰ ἡ Παιδείς καὶ τόσον τὴν διδασκαλίαν του ὡς καὶ τὴν καθόλου δρᾶσίν του ἐνέπνεε καὶ ἐξωογόνει διάπυρος πατριωτισμὸς· ὡς ὀρθῶς εἶπεν ὁ Heisenberg,¹ ὁ Λάμπρος μᾶς ἔδωκε ζῶν παράδειγμα ὅτι δύνανται τις νὰ ὑπηρετῇ τὴν πατρίδα του μὲ πλήρη ἀφοσίωσιν, χωρὶς νὰ παύῃ ὢν ὀνηρὸς ἐργάτης τῆς Ἐπιστήμης, τὴν ὁποίαν δὲν χωρίζουν σύνορα κρατῶν.

Τόσον εὐχάριστος καὶ καρποφόρος ἦτο ἡ διδασκαλία τοῦ Λάμπρου ὥστε εἰς τὰς πανεπιστημιακὰς του παραδόσεις συνέκρουν οὐ μόνον φοιτηταὶ τῆς φιλολογίας ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων σχολῶν φοιτηταὶ καὶ πολῖται πάσης τάξεως. Ὁ Λάμπρος ἀληθῶς δὲν ἐδίδασκε διὰ νὰ διδάξῃ καὶ πληρώσῃ μίαν ἐπαγγελματικὴν ὑποχρέωσιν, οὐδὲ διὰ νὰ μεταδώσῃ μόνον ποσὸν τι γνῶσεων, ἀλλὰ διὰ νὰ ἐνθουσιάσῃ, νὰ φρονηματίσῃ, νὰ μορφώσῃ φιλοπάτριδας πολίτας καὶ ἀνθρώπους μὲ εὐγενῆ ἰδεώδη. Ὁ Λάμπρος κατώρθου νὰ ἐνθουσιᾷ τοὺς ἀκροατάς του, διότι πρῶτος αὐτὸς ἐνεθουσία καὶ συνεκινεῖτο μὲ ὅσα ἔλεγε, τὰ ὁποῖα δὲν ἦσαν λόγοι ἀπλοῖ ἀλλὰ μύχια συναισθήματα, ἐξερχόμενα ἐκ τοῦ βάθους τῆς καρδίας του. Συμπληρῶν τὴν θεωρητικὴν διδασκαλίαν διὰ φροντιστηριακῶν ἀσκήσεων παλαιογραφίας, κατώρθου νὰ σχηματίσῃ περὶ ἑαυτὸν κύκλον μαθητῶν, ὧν πολλοὶ βραδύτερον ἀνεδείχθησαν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ. Ἐπιθυμῶν συγχρόνως τὴν ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἀνύψωσιν τῶν φοιτητῶν, κατ' ἐξοχὴν διὰ τοῦ λόγου καὶ τῆς γραφίδος, εἰργάσθη διὰ τὴν σύμπληξιν φοιτητικοῦ κέντρου (Λόγοι καὶ ἄρθρα σ. 631 - 684), ἐκφωνήσας καὶ λόγον ἐπὶ τοῖς ἑγκαινίοις αὐτοῦ, τὴν 19ην Φεβρουαρίου 1905 (αὐτ. σ. 231 - 238) καὶ συντάξας ἐσωτερικὸν ὄργανισμὸν του. Πλειστάκις δ' εἰς ἐπίσημους περιστάσεις πλήρης ἱεροῦ ἐνθουσιασμοῦ, ὠμίλει πρὸς τοὺς φοιτητάς καί, κατανοῶν τὴν ὠφέλειαν ἐκ

¹) Byz. Zeitschrift 23, 524.

τῆς ἐπισκέψεως τῶν ἀρχαιολογικῶν καὶ ἱστορικῶν τόπων, διοργανοῦ ἐκδρομὰς φοιτητῶν, ὡς κατὰ τὸ 1888 εἰς Λαύριον καὶ Μαραθῶνα, κατὰ τὸ 1890 εἰς Σούνιον καὶ Ὀλυμπίαν κ. ἄ.

Σ) Ὁ ρήτωρ Λάμπρος.

Ὁ Λάμπρος δὲν περιώριζε τὴν δρασίμν του μόνον ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, ἀλλ' ὀρθῶς φρονῶν ὅτι ὁ ἐπιστήμων πρέπει νὰ συντελῇ, ὅση αὐτῷ δύναμις, «εἰς τὴν δημοποίησιν τῶν πορισμάτων τῆς ἱστορικῆς ἐρεῦνης», δὲν ἀπέστεργε νὰ ἐπικοινωνῇ πρὸς τὰ πλήθη διὰ τοῦ λόγου καὶ τῆς γραφίδος, «πρὸς πανηγυρισμὸν ἔθνικῶν ἀμφιετηρίδων, πρὸς ἐξύμνησιν τῶν ἀθλῶν ἢ θρηνηδίαν τῶν συμφορῶν τοῦ ἔθνους, ἢ πρὸς ἐξιστόρησιν ἐπεισοδίων τῆς πατρίου ἱστορίας, ἐν ἡμέραις μνημοσύνων μεγάλων ἔθνικῶν συμβάντων ἢ ὅτε παρίστατο ἀνάγκη ἐπικαίρων λόγων ἢ ἄρθρων» (Λόγοι καὶ ἄρθρα σελ. ε').

Τοιουτοτρόπως ὁ Λάμπρος ἐπεκοινῶνει πρὸς πάσας τὰς λογίας τάξεις τῆς κοινωνίας, ἀναπτύσσων εἰς σειρὰς διαλέξεων, μετὰ χαριέσεως ὄντως εὐγλωτίας καὶ θελγούσης πολυμαθείας, διάφορα ἱστορικά θέματα, ἰδίως ἀπὸ τοῦ βήματος τοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου Παρνασσοῦ, ὅπου τὸ πρῶτον ὤμίλησεν ὡς 17ετῆς νεανίας, τὸ 1868, περὶ τῆς ἐλεφαντουργικῆς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις.¹

Ἐπίσης ἔκαμε περισπουδάστους ἐπιστημονικὰς ἀνακοινώσεις εἰς τὰς

¹) Ἐκ τῶν μετέπειτα διαλέξεων τοῦ Λάμπρου ἐν τῷ Παρνασσῷ ἀναφερόμεν τὰς ἑξῆς : Περὶ Γ. Ζαλακώστα (1869)· Περὶ τῶν ἀνεκδότων ποιήσεων τοῦ Κερκυραίου χωρικοῦ Δημ. Τζιλιμπάρη (1870)· Ἀνάγκη ἐκθέσεως ἐπὶ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ σταδίου Ἀθηνῶν (1870)· Τὰ Σάλωνα ὑπὸ τοὺς Ἰσπανοὺς (1871)· Περὶ Βελισσαρίου Κορνεοῦ, Ἕλληνοζωγράφου τοῦ 15ο αἰῶνος (1872)· Περὶ Μ. Ἀχομινάτου καὶ τῆς ἀλώσεως τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τῶν Φράγκων (1877)· 5 μαθήματα περὶ τῆς νεωτέρας ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν (1878)· 3 μαθήματα περὶ τῆς μεσαιωνικῆς ποιήσεως τῶν Ἑλλήνων (1879)· Περὶ τῶν ἀναγνωσμάτων τῶν πάππων μας (1881)· Περὶ τῆς γυναικὸς παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς (1889)· Περὶ τοῦ Ρήγα Φερραίου (1891 καὶ 1894)· 3 ἀναγνώσματα περὶ τῆς ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ φόρου τῆς Ρώμης καὶ τοῦ ἵπποδρομίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1892)· Περὶ τοῦ τελευταίου Ἕλληνοαὐτοκράτορος (1893)· 3 διαλέξεις περὶ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς (1894)· Περὶ Ὀλυμπίας (1895)· Περὶ Ἰομπητίας (1896)· Περὶ σερμοῦ ἐν ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι (1898)· Βενετία καὶ Ἑλλάς, σειρὰ διαλέξεων (1898—1899)· Περὶ Κλεοπάτρας (1899)· Περὶ ἀγίας Σοφίας, σειρὰ διαλέξεων (1900)· Περὶ Ζηνοβίας (1900)· Περὶ Ἱεροσολύμων (1901)· Ποίησις καὶ ἱστορία, διαλέξεις 2 (1901)· Περὶ Κρήτης καὶ Βενετίας (1902)· Περὶ Φλωρεντίας διαλέξεις (1903)· Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Πελοποννήσου ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων, 3 διαλέξεις (1908)· Περὶ ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως, 4 διαλέξεις (1909)· Περὶ Ἠπείρου καὶ Μακεδονίας (1913—1914)· Ἐὰν ἤμην ζωγράφος, ἐὰν ἤμην ποιητής, 2 διαλέξεις (1914)· Ρήγας ὁ Φερραῖος, Βηλαρᾶς, Χριστόπουλος (1915)· Περὶ τῆς παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1915)· Ἡ Τραπεζοῦς καὶ ὁ τελευταῖος αὐτοκράτωρ (1915). Πολλὰ τῶν διαλέξεων τούτων ἔχουν δημοσιευθῆ εἰς φυλλάδια, τὸν Νέον Ἑλληνομνήμονα καὶ

ἐνταῦθα ξένας ἀρχαιολογικὰς σχολὰς¹ καὶ εἰς τὸ ἱστορικὸν τμήμα τοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου Παρνασσού.²

Καὶ εἴτε εἰς τὸ Πανεπιστήμιον, εἴτε εἰς τὸν Παρνασσόν, εἴτε εἰς τὸν σύλλογον ἔμποροῦπαλλήλων, εἴτε εἰς τὸ ἑλληνικὸν κέντρον Καίρου ἀπήγγελλε τὸν πανηγυρικόν, κατὰ τὴν ἐθνικὴν ἑορτήν, κατώρθου νὰ ἀναπτύσῃ τὸ αὐτὸ θέμα κατὰ τὸν διαφορώτερον ἑκάστοτε καὶ πάντοτε νέον τρόπον, συγκινῶν καὶ ἐνθουσιῶν τοὺς ἀκροατάς του.³

Ἐπίσης ἐξεφώνησε διαφορῶς λόγους καὶ εἰς ἄλλας ἐπετείας ἐθνικῆς χαρᾶς καὶ ἐθνικοῦ πένθους ἢ καὶ εἰς ἄλλας ἐθνικὰς περιστάσεις καὶ εἰς διαφορὰς ἐκδρομὰς συλλόγων⁴ ἐδίδασκε συγχρόνως καὶ κατέθειλε τοὺς ἀκροατάς μὲ τὴν σοφίαν του καὶ τὴν θερμὴν του εὐγλωττίαν.

Ἐπίσης ἐξεφώνησε πολλοὺς ἐπικηδείους καὶ ἐπιμνημοσύνους λόγους καὶ προσφωνήσεις.⁵ Οἱ πλεῖστοι τῶν λόγων του ἐδημοσιεύθησαν εἰς τοὺς Λόγους καὶ ἄρθρα (1902), τὰς Μικτὰς σελίδας (1905) καὶ τὰ Ἐλευθέρια (1911).

Ζ'. Ἐνδιαφέρον Λάμπρου διὰ τὴν Ἐκπαίδευσιν καὶ τὴν Γυμναστικὴν.

Μέγα ἦτο τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Λάμπρου καὶ διὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ ζητήματα τῆς χώρας, τὸ ὁποῖον ἰδίως ἐπέδειξε γενόμενος τὸ 1908 Πρόε-

ἀλλαχοῦ. Καὶ εἰς ἄλλα κέντρα, ὡς καὶ εἰς ἐπαρχιακὰς πόλεις, ἐν Πειραιεῖ, Πάτραις, Ἄνδρῳ, Ζακύνθῳ, Ἰωαννίνοις, ἔκαμεν ἰκανὰς διαλέξεις.

¹) Ὡς λ. χ. εἰς τὴν γαλλικὴν ἀρχαιολογικὴν σχολὴν τὸ 1878 : ἀνέκδοτος μονοδιάφ. Ρωμανοῦ β' ἐπὶ τῷ θανάτῳ τῆς πρώτης του συζύγου Βέρθας· Sur une chronique inédite de Laomédon Lacarène ; roème inédit de la bibliothèque de Vienne, décrivant le combat où mourut G. Maniakis· τὸ 1898 : Le grec langue officielle des sultans. Ἐν τῇ γερμανικῇ ἀρχαιολογικῇ σχολῇ, τὸ 1881, περί τινος ἐπιγραφῆς ἐν Χαλκίδι.

²) Τούτων ἀξιολογώτεραι εἶναι : Περί τῶν σωζομένων ἀρχαιοτήτων κατὰ τὴν ἐπαρχίαν Τζουμέρκων (1885)· Τρεῖς διορθώσεις εἰς τὰ πολιτικά τοῦ Ἀριστοτέλους (1886)· Περί Καισαρίου Δαπόντε (1892)· Περί τῆς ἀλβανικῆς ἐποικίσεως εἰς τὴν Ἀττικὴν (1895)· Περί τῆς παραγωγῆς τῆς λέξεως τραχώματα (1895)· Περί τῆς σημασίας τῆς λέξεως σπήτι (1900)· Περί τῶν Ἀθηναίων βιβλιογράφων τοῦ Μεσαίωνος καὶ τῶν πρώτων τῆς Τουρκοκρατίας χρόνων (1901)· Περί νέων ποιημάτων τοῦ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου (1901)· Περί τοῦ ὄρου Ὁξύρυγχος χαρακτῆρ (1902)· Περί τῶν γελοιοποιῶν τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς (ἐν Ν. Ἑλλην. Ζ', 372 κ. ἐ.).

³) Τὸ πρῶτον τὴν 25ην Μαρτίου 1867, εἰς ἡλικίαν 16 ἐτῶν ἀπήγγειλεν ὁ Λάμπρος εἰς τὸν Παρνασσόν ἰδικόν του ποίημα, ἀναφερόμενον εἰς τὸν Πατριάρχην Γρηγόριον

⁴) Τὸ 1893 καὶ 1894 εἰς ἐκδρομὴν τοῦ Παρνασσοῦ εἰς Ὀλυμπίαν καὶ τὸ 1895 εἰς Μυκῆνας, Τίρυνθα καὶ Ἄργος. Τὸ 1902 εἰς ἐκδρομὴν τοῦ ὀμίλου ἐκδρομῶν εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ Κύπρον· τὸ 1904 τοῦ αὐτοῦ συλλόγου εἰς Σμύρνην καὶ Ἐφεσον κτλ.

⁵) Εἰς Ἀ. Μάμουκαν (1884), Ἰωάννην Σακελλίωνα (1891), Κ. Παπαρηγόπουλον (1891), Κ. Κρυστάλλην (1894), Γ. Ἀβέρωφ (1899), Ν. Μαυροκορδαῦτον (1903), Παῦλον Μελᾶν (1904) κ. ἄ

δρος τοῦ ἐποπτικοῦ συμβουλίου τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως· ὅλως δ' ἰδιαιτέρως ἔστρεψε τὴν προσοχὴν του διὰ τὴν προαγωγὴν τῶν τῆς γυμναστικῆς καὶ τοῦ ἀθλητισμοῦ παρ' ἡμῖν· καὶ οὐ μόνον ἔγραψεν εἰς διαφόρους περιστάσεις σχετικὰ ἄρθρα καὶ μελέτας,¹ ἀλλὰ καὶ ἐνεργῶς εἰργάσθη πρὸς τοῦτο ὡς πρόεδρος τοῦ συνδέσμου τῶν ἑλληνικῶν ἀθλητικῶν καὶ γυμναστικῶν συλλόγων (1897—1906), ὡς πρόεδρος τοῦ πανελληνίου γυμναστικοῦ συλλόγου ἐπὶ τριετίαν, ἐκφωνήσας καὶ λόγον κατὰ τὰ ἐγκαίνια αὐτοῦ (1895) καὶ ἰδίως ὡς γενικὸς γραμματεὺς τῆς ἐπιτροπῆς τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγῶνων ἀπὸ τοῦ 1901 μέχρι τοῦ 1918, λαβὼν ἐνεργότατον μέρος εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγῶνων τοῦ 1906, ἀναδειχθεὶς ἡ ψυχὴ τῆς ἐπιτροπῆς καὶ τὰ μάλιστα συντελέσας εἰς τὴν ἐπιτυχῆ διεξαγωγὴν αὐτῶν.

Η') Ὁ Λάμπρος εἰς τὰ συνέδρια.

Τίτλον τιμῆς ἀποτελεῖ διὰ τὸν Λάμπρον ἡ ἐνεργὸς πρωτοβουλία του καὶ ἡ διοργανωτικὴ του ἐργασία κατὰ τὰ συγκροτηθέντα ἐν Ἀθήναις συνέδρια καὶ δὴ κατὰ τὸ διεθνὲς ἀρχαιολογικὸν συνέδριον τοῦ 1905, οὔτινος, πρῦτανις τότε ὢν, ἐξημέμησε γραμματεὺς τῆς ἐκτελεστικῆς ἐπιτροπῆς, καὶ κατὰ τὸ 15^{ον} διεθνὲς συνέδριον τῶν ἀνατολιστῶν τοῦ 1912 (24 Μαρτίου—1 Ἀπριλίου), καθ' ὃ, συνεορταζομένης καὶ τῆς 75ετηρίδος τοῦ ἔθνικοῦ Πανεπιστημίου, οὔτινος πάλιν ὁ Λάμπρος ἦτο Πρῦτανις, παρέστησαν 800 περίπου σύνεδροι, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐπιφανέστατοι ἀνατολισταὶ καὶ ἄλλοι ἐπιστήμονες. Ἡ μεγάλη ἐπιτυχία ἀμφοτέρων τούτων τῶν ἐπιστημονικῶν συνεδρίων καὶ τῶν συνεπομένων τούτοις ἑορτῶν, ἦτις πανθωμολογεῖτο ὑπὸ τῶν μετασχόντων ξένων, ὠφέλειτο κατὰ τὸ μέγιστον μέρος εἰς τὸν ἀοίδιμον Λάμπρον.

Ἐπιτυχέστατα ἐπίσης ἀντεπροσώπευσεν ὁ Λάμπρος τὸ Πανεπιστήμιον καὶ τὸ Κράτος εἰς διάφορα ἱστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ συνέδρια, συνελθόντα ἐν Ρώμῃ (1899, 1903 καὶ 1912), Βερολίνῳ (1908 καὶ 1910), Κοπεγχάγῃ (1908), Καίρῳ (1909), ὡς καὶ εἰς ἑορτὰς ξένων Πανεπιστημίων ἢ καὶ εἰς συνέδρια καὶ εἰς ἑορτὰς ἀποκαλυπτηρίων ἢ καὶ ἐγκαινίων ἐν τῇ ἡμεδαπῇ. Εἰς ὅλας αὐτὰς τὰς περιστάσεις ὁ Λάμπρος πάντοτε εἶχε νὰ προσφέρῃ νέον τι διὰ τὴν ἐπιστήμην ἢ ἐνθουσιώδη λόγον διὰ τὰ πλήθη.

¹) Οἱ γυμναστ. ἀγῶνες παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς (ἐν «Ὀλυμπ. ἀγῶνες» 1896). Οἱ Ὀλυμπ. ἀγῶνες 776 π. Χ.—1896 (1896). Τὰ ἀθλητικὰ καὶ γυμναστικὰ ἀγωνίσματα ἐν τῷ Σταδίῳ (Μικτ. σελ. 715—735). Μαραθῶνιος δρόμος (Λογ. καὶ ἄρθρα 433—454). Σχολὴ γυμναστικῆς (αὐτ. 635—638). Ἡ γυμναστικὴ ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ (αὐτ. 639—643).

Ὁ Λάμπρος, εὐρισκόμενος εἰς συνεχῆ ἀλληλογραφίαν μετὰ τῶν σοφῶν τῆς Εὐρώπης, παρακολουθῶν ἀδιαλείπτως τὰς προόδους τῆς ἐπιστήμης, διδασκόμενος καὶ διδάσκων ἅμα, ἐτιμᾶτο γενικῶς ὑπὸ πάντων καὶ ἦτο μέλος, σύμβουλος καὶ Πρόεδρος πλείστων σωματείων ἐν Ἑλλάδι καὶ μέλος πλείστων ἀκαδημιῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ἰδρυμάτων τοῦ ἐξωτερικοῦ ἦτο δὲ συγχρόνως κεκοσμημένος δι' ἀνωτάτων παρασήμων πλείστων κρατῶν.

Θ') Συγγραφικὴ δράσις.

Ἡ ἐκθεσις περὶ τῆς συγγραφικῆς δράσεως τοῦ Λάμπρου δὲν δύναται νὰ περικλεισθῇ εἰς τὰ στενὰ ὄρια μιᾶς βιογραφίας. Εἶναι ἀληθῶς καταπληκτικὴ καὶ διὰ τὸ ποσὸν καὶ διὰ τὸ ποιὸν καὶ διὰ τὴν πολυμέρειαν ἡ φιλολογικὴ παραγωγὴ τοῦ Λάμπρου. Εἰς τὸν δημοσιευθέντα κατάλογον τῶν δημοσιευμάτων του ἀπὸ τοῦ 1866 μέχρι τοῦ 1917¹ σημειοῦται αὐξων ἀριθμὸς 479· ἐκ τούτων πολλὰ εἶναι ὀλιγοσέλιδοι μελέται, ἀλλὰ καὶ πολλὰ πολύτομοι συγγραφαί. Πλὴν τῶν ἐν τῇ ζωῇ δημοσιευθέντων ἔργων του, ὁ Λάμπρος κατέλιπε καὶ πλῆθος ἀνεκδότων ἐργασιῶν, ὧν ἱκαναὶ πλήρεις πρὸς ἐκδοσιν, ὡς καὶ ἀντίγραφα ἐκ βιβλιοθηκῶν καὶ ἀρχείων. Τούτων πολλὰ, ἦτοι 280 κατάλοιπα, ἐδημοσιεύθησαν ἤδη ἐν τῷ Νέφ Ἑλληνομνήμονι, τινὰ δὲ καὶ εἰς ἰδιαίτερα τεύχη.

Δὲν πρόκειται ἐνταῦθα νὰ ἀναλύσωμεν μίαν πρὸς μίαν τὰς ἐργασίας τοῦ Λάμπρου· θὰ ἀρκεσθῶμεν νὰ ρίψωμεν βλέμμα ἐπὶ τῶν σπουδαιότερων ἐξ αὐτῶν. Ἡ διάκρισις τῷ ὄντι τῶν ἐργασιῶν εἰς πρωτεύουσας καὶ δευτερευούσας εἶναι δυσχερὴς καὶ στηρίζεται ἐπὶ λόγων ὅλως ὑποκειμενικῶν καὶ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶναι πρώτης σπουδαιότητος διὰ τὸν ἕνα εἶναι δευτερεῦον διὰ τὸν ἄλλον καὶ τἀνάπαλιν. Διὰ τοὺς πολλοὺς ἡ σπουδαιότης ἢ τὸ δευτερεῦον μιᾶς ἐργασίας ἔγκειται εἰς τὸν ὄγκον πολυσέλιδα ἢ ἀκόμη περισσότερον πολύτομα ἔργα θεωροῦνται ὑπ' αὐτῶν ὡς τὰ πρωτεύοντα καὶ ὀλιγοσέλιδοι διατριβαί, φυλλάδες περιφρονητικῶς καλούμεναι, δευτερεῦόν τι. Οὕτω καὶ ὁ Λάμπρος εἰς τοὺς πολλοὺς εἶναι γνωστός ἐκ τῆς πολυτόμου ἱστορίας του τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐκ τῆς μεταφράσεως τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας τοῦ Μπερτολίνι καὶ ὅμως καὶ ἐὰν δὲν εἶχε γράψῃ αὐτά, τὰ σπουδαιότατα ἄλλως ἔργα ὁ Λάμπρος, κατ' οὐδὲν θὰ ἐμειοῦτο ἡ ἀξία καὶ ἡ φήμη αὐτοῦ, διὰ τὴν ὁποίαν ταῦτα ἐλάχιστα συνέβαλον.

Ὁ Λάμπρος ἀνεδείχθη καὶ ἀπέκτησε τὸ ὄνομά του οὐχὶ χάρις εἰς τὴν

¹) «Σπ. Π. Λάμπρος» (1851—1919) ἐν Ν. Ἑλληνομνήμονι ΙΔ' τεύχη β'—δ', σελ. 113—260. Τὰ τεύχη ταῦτα ἀνατυπωθέντα ἐν ἰδιαιτέρῳ φυλλαδίῳ (Ἀθήνησιν 1920) περιέχουσιν: α') Α. Σκια ἱ Σπυρίδων Π. Λάμπρος· β') Γ. Χαριτάκη Κατάλογος τῶν δημοσιευμάτων Σ. Π. Α. καὶ Σ. Π. Α. τὰ μετὰ θάνατον εὐρεθέντα.

συνθετικήν ἐργασίαν, ἀλλὰ κυρίως χάρις εἰς τὴν πρωτότυπον καὶ δημιουργικήν ἐργασίαν τῶν διατριβῶν του καὶ εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν κειμένων καὶ πηγῶν τῆς πατρίου ἱστορίας.

α') **Ἱστορικά ἔργα.** Τὸ κύριον ἐνδιαφέρον τοῦ Λάμπρου ἐπέσπασεν ἡ πατρίος ἱστορία, ἡ διαλεύκανσις τῆς ὁποίας ἦτο οἰονεὶ σκοπὸς τοῦ βίου του. Ἀπὸ βιβλιοθήκης εἰς βιβλιοθήκην καὶ ἀπὸ ἀρχείου εἰς ἀρχεῖον ἀναδιψῶν, ἐζήτην νὰ ἀνεύρη κείμενα καὶ πηγὰς διαφωτιστικὰ τῆς πατρίου ἱστορίας, ἵνα ἔπ' αὐτῶν στηριχθῇ ἡ ἔρευνα εἴτε αὐτοῦ τοῦ ἰδίου εἴτε ἄλλου, διότι δὲν κατείχετο ἀπὸ τὸν ἀνεπιστήμονα ἐγωισμόν πολλῶν νὰ θέλῃ αὐτὸς νὰ ἔχη τὸ μονοπώλιον τῆς ἐπιστημονικῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν κειμένων, τὰ ὁποῖα καθίστα γνωστά.

Πρὸς πᾶσαν ἱστορικὴν περίοδον τῆς πατρίου ἱστορίας ἐνδιαφερόμενος καὶ ἀναγνωρίζων τὴν σημασίαν πάσης ἱστορικῆς ἐποχῆς, μεθ' ὅλως ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος καὶ ἐπιμελείας ἔρριψε τὴν προσοχήν του πρὸς τὰ ἀνεξιχνίαστα ἔτι σημεῖα αὐτῆς, ἦτοι τὸν βυζαντινὸν καὶ ξενοκρατούμενον Ἑλληνισμόν. Ἄς μὴ λησμονῶμεν ὅτι ἡ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἦτο ἔτι οἰκτρῶς παρεγνωρισμένη καὶ μόνις πρὸ ὀλίγου Εὐρωπαῖοί τινες σοφοὶ καὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων ὁ Μουστοξύδης, ὁ Ζαμπέλιος, ὁ Παπαρρηγόπουλος, ὁ Καλλιγᾶς, ὁ Ρενιέρης, ὁ Πασπάτης, ὁ Σάθας, ὁ Βικέλας καὶ εἴ τις ἄλλος ἤρχισαν μὲ δικαιότερον καὶ ἱστορικώτερον ὄμμα νὰ ἀποβλέπουν πρὸς αὐτήν.

Καὶ πρῶτον μὲν ἐξηρεύνησε τὴν ἱστορίαν πόλεων καὶ χωρῶν μεθ' ὧν δι' ἰδιαιτέρων δεσμῶν συνεδέετο ὁ Λάμπρος· καὶ τοιαῦται κατ' ἐξοχὴν ἦσαν ἡ Ἑλλάς, Ἑλλάδος, ἦτοι ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν, ἡ γενέτειρα Κέρκυρα, καὶ ἡ χώρα τῶν προγόνων, ἡ εὐανδρος Ἡπειρος.

Ἐκτὸς διαφόρων μονογραφικῶν ἀναφερομένων εἰς τὰς Ἀθήνας,¹ μετέφρασεν ἐκ τοῦ γερμανικοῦ τὸ περίφημον ἔργον τοῦ Φερδινάνδου Γρηγοροβίου «Ἱστορία τῆς πόλεως Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων κατακτιήσεως», μετὰ διορθώσεων καὶ προσθηκῶν (βιβλιοθήκη Μαρασλῆ, Ἀθήναι 1904—1906).

¹) Ἀνεκδότων χρονικῶν περὶ Ἀθηνῶν κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα (Ἀθήναι 1877). Αἱ Ἀθήναι περὶ τὰ τέλη τοῦ 17' αἰῶνος κατὰ πηγὰς ἀνεκδότους, διατριβὴ ἐπὶ ὑψηγεσίᾳ (Ἀθ. 1878). Σεισμοὶ ἐν Ἀθήναις πρὸ τοῦ 1821 (Ἀθ. 1881). Πρόχειρά τινα περὶ τῶν πηγῶν τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἀθ. 1881). Περὶ Δεξιππου καὶ τῆς ὑπὸ τῶν Ἑρούλων ἀλώσεως τῶν Ἀθηνῶν (εἰς τὰ ἱστ. μελετήματα, σ. 69—96). Αἱ Ἀθήναι πρὸ τῆς συστάσεως τοῦ βασιλείου (Ἀθ. 1889). Δύο ἐκθέσεις περὶ Ἀθηνῶν περὶ τὰ τέλη τοῦ 15' αἰῶνος (Ἀθ. 1900). *Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum* (London 1902). Ἀθηναῖοι βιβλιογράφοι καὶ κτητορες κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἀθ. 1902 καὶ Συμπληρώματα καὶ Προσθήκαι 1904). Περὶ Ἀθηνῶν (Νέος Ἑλλην. 18, 254 κ.έ.). Οἱ δοῦκες τῶν Ἀθηνῶν (αὐτ. 19, 315 κ.έ.). Αἱ Ἀθήναι ὑπὸ τοῦ Φλωρεντίνου (αὐτ. 20, 242 κ.έ.) κ. ἄ.

Εἰς τὸ τέλος τοῦ β' τόμου προσήρτησε μικρὰς μόνογραφίας τοῦ ἰδίου Γρηγοροβίου, σχετιζομένας πρὸς τὰς μεσαιωνικὰς Ἀθήνας· ἐπλούτισε δὲ τὸ ἔργον, προσθεῖς καὶ γ' τόμον περιέχοντα ἔγγραφα, τὰ πλεῖστα ἀνέκδοτα, ἀναφερόμενα εἰς τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν, ἅτινα περιεσκεύασεν ὁ Λάμπρος ἐκ τῶν ἀρχείων καὶ βιβλιοθηκῶν Βατικανοῦ, Φλωρεντίας, Πανόρμου, Βενετίας, Τουρίνου καὶ Μεδιολάνων.

Μετὰ τοῦ Γρηγοροβίου ἐλθόντος εἰς Ἀθήνας δὶς, κατὰ τὰ ἔτη 1879 καὶ 1882, εἶχε συνδεθῆ φιλικῶς ὁ Λάμπρος καὶ εἶχε γράψει βιογραφικὸν σημείωμα περὶ αὐτοῦ, εἶχε δὲ καὶ μεταφράσει τὸ ἱστορικὸν του διήγημα περὶ τῆς Ἀθηναίας αὐτοκρατείας Ἀθηναΐδος (Ἔστια 1882).

Ἐνταῦθα ἀνήκει καὶ μία τῶν πρώτων ἐργασιῶν τοῦ Λάμπρου, ἧτις ἀνετέλεσεν οὐκ ὀλίγον εἰς ἑδραίωσιν τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, ἢ τὸ πρῶτον κατὰ τὸ κλειστόν ἐκδοσὶς τῶν σωζομένων τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀχομινάτου, κατὰ τοὺς ἐν Φλωρεντία, Ὁξονίῳ, Παρισίοις καὶ Βιέννῃ κώδικας (τόμ. 2, Ἀθῆναι 1879--1880). Ὁ μὲν α' τόμος περιέχει, μετὰ εἰσαγωγὴν, ὁμιλίαις, λόγους καὶ προσφωνήματα, ὁ β' ἐπιστολὰς αὐτοῦ καὶ πρὸς αὐτόν, ποιήματα, σημειώσεις. Καὶ βραδύτερον δ' ἐξέδωκεν ἀνέκδοτον κατηχητικὴν ὁμιλίαν τοῦ Ἀχομινάτου (Ν. Ἑλλην. 6, 3 κ.ε.) καὶ ἐν τοῖς καταλοίοις του κατέλιπεν ἔτοιμα πρὸς ἔκδοσιν μεθ' ὑποσελιδίων κριτικῶν σημειώσεων τὰ ἀνέκδοτα τοῦ ἰδίου.¹

Σχετικὴ πρὸς τὴν Κέρκυραν εἶναι ἡ μόνογραφία του «Κερκυραϊκὰ ἀνέκδοτα ἐκ χειρογράφων τοῦ ἀγίου ὄρους, Κανταβριγίας, Μονάχου καὶ Κερκύρας» (Ἀθῆναι 1882). Καὶ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τοῦ Πανιονίου συνεδρίου, τοῦ συγκροτηθέντος ἐν Κερκύρα ἀπὸ τῆς 20ῆς μέχρι τῆς 22ας Μαΐου 1914, καθ' ὃ ἔλαβεν ἐνεργὸν μέρος, προεδρεύσας τῆς ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς αὐτοῦ, ἔγραψε περὶ τῆς ἱστορικῆς σχολῆς τῆς Ἑπτανήσου (ἐν Ν. Ἑλλην. 12, 319—347).

Πρὸς τὴν γῆν τῶν πατέρων του, τὴν εὐάνδρον Ἡπειρον, παιδιόθεν ἔτρεφε θερμὴν ἀγάπην· εἶδομεν, ὅταν δωδεκαετῆς παῖς τὸ πρῶτον ἀντίκρυσσε τὰ βουνὰ τῆς Ἡπείρου, πόσον ἐχάρη δι' αὐτό· καὶ δεκαπενταετῆς (τὸ 1866) συνέθετε ποίημα «εἰς κορασίδα φέρουσαν ἐπὶ τῆς ταινίας τοῦ πύλου τῆς τῆν λέξιν Ἡπειρος» :

*Εἶμαι παῖς καὶ ἐγώ, ὃ παρθένος,
ἀλλὰ παῖς τῆς φιλιότητος Ἡπείρου,
δούλης χώρας παῖς δουλωμένος·
καὶ τὴν φίλην πατρίδα τοῦ Πύρου*

¹) Ἴδε Κ. Δουβουνιώτου, Αἱ ἀνέκδοτοι Κατηχήσεις τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀχομινάτου (Νέος Ἑλληνομν. 21, 411—420) καὶ ἀπόσπασμα ἐκ τῶν πρακτικῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἐν συνεδρίῳ τῆς 5ης Ἀπριλίου 1928).

δούλην βλέπων, θρηγῶ τεθλιμμένος
τύχην ἄτεγκτον χάρας ἀμοίρου.

.
.

Τὴν ζωηροτάτην ἀγάπην του πρὸς τὴν Ἑπειρον διατήρησεν ἀσβεστον ὁ Λάμπρος μέχρι τελευταίας πνοῆς καὶ εἶπερ τις καὶ ἄλλος εἰργάσθη ὑπὲρ τῶν συμφερόντων αὐτῆς ὡς πρόεδρος τῆς ἐπικούρου ἐπιτροπῆς τῶν Ἑπειρωτῶν ἀπὸ τοῦ 1907 καὶ ὡς ἀπεσταλμένος τῆς Κυβερνήσεως, τὸ 1913, εἰς Ἰταλίαν, πρὸς εὐνοϊκὴν διευθέτησιν τοῦ ἠπειρωτικοῦ ζητήματος, ὅτε ἔγραψε πλείστα ἄρθρα καὶ ἔδωκε πλείστας συνεντεύξεις οὐ μόνον εἰς τὰς ἐγκριτωτέρας ἰταλικὰς ἐφημερίδας (Popolo Romano, Corriere di Napoli κ. λ.), ἀλλὰ καὶ εἰς ἔγκριτα γαλλικά, ἀγγλικά καὶ γερμανικά φύλλα, τονίζων τοὺς ἐθνολογικοὺς καὶ ἱστορικοὺς λόγους, δι' οὓς εἰς τὰ νέα ὄρια τῆς Ἑλλάδος ἔδει νὰ συμπεριληφθῆ ὁλόκληρος ἡ Ἑπειρος.

Κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον ἔγραψε καὶ εἰς τὸ γαλλικὸν περιοδικὸν Le Correspondant (10 Ἰουνίου 1913) σπουδαιότατον ἄρθρον περὶ τῶν ἑλληνικῶν δικαίων, ἐν ᾧ ἀπέκρουε μεταξὺ ἄλλων τὰς τότε ἰταλικὰς ἀντιλήψεις περὶ Ἑπίρου.¹

Μετέβη δ' ὁ Λάμπρος, κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1914, ἐπ' εἰδικῇ ἀποστολῇ, τὸ πρῶτον εἰς Ἑπειρον, μετὰ μεγάλης χαρᾶς καὶ συγκινήσεως, καὶ ἐκεῖ ἐπὶ δίμηνον διαμείνας συνέλεξε πλουσιώτατον ὕλικόν διὰ τὰς ἠπειρωτικὰς του μελέτας. Ἐκτὸς διαφόρων λόγων καὶ προσφωνήσεων τοῦ Λάμπρου εἰς ἠπειρωτικὰς ἑορτάς,² ἔγραψε καὶ ἰκανὰς μελέτας σχετιζομένας πρὸς τὴν Ἑπειρον³ ἐν δὲ τοῖς καταλοίποις του εὑρέθησαν

¹) Ἀνεδημοσιεύθη καὶ ἰδιαιτέρως «Les suites de la guerre des Balkans. Le point de vue grec. Extrait du Correspondant» (Paris 1913). Ἐδημοσιεύθη καὶ ἑλληνιστὶ ἐν Νέῳ Ἑλληνομν. 10, 138 κ. ε.

²) Ἴδε Λόγοι καὶ ἄρθρα σ. 75, 84, 92, 388 καὶ Ν. Ἡμέρα 22 Μαΐου 1916.

³) Συρράκων καὶ Καλαρρύται (1881 καὶ Λογ. καὶ ἄρθ. 518—522).—Ἡ Δοδώνη καὶ ἡ Δοδωναία συλλογὴ (1902 καὶ Μικτ. σελ. σ. 212—224).—Ἡ παράδοσις τῶν Ἰωαννίνων (ἱστ. μελετ. 167—172), ἐνθα πραγματεύεται περὶ τῆς παραδόσεως τῆς πόλεως διὰ συνθήκης τῶν κατοίκων μετὰ τοῦ Σινὰν Πασᾶ, τὸ 1430.—Ἡ Παναγία Βελλᾶ, ἥτοι περιγραφὴ καὶ ἱστορία τοῦ παρὰ τὰ Τζουμέρκα ναοῦ (Ν. Ἑλλην. 2, 289—298).—Ἡ ἠπειρωτικὰ (ἐν Ν. Ἑλλην. 10, 369—443 καὶ 11, 3—56) ἐνταῦθα παρέχει πρῶτον ἱστορικὰ σημειώματα περὶ τοῦ ἠπειρωτικοῦ ζητήματος, ἵνα κυρίως διαφωτίσῃ τὰ μέλη τῆς διεθνοῦς ἐπιτροπῆς, ἥτις διέτριβε τότε ἐν Βορείῳ Ἑπίρῳ καὶ τονίζει τὸν ἑλληνικὸν χαρακτήρα τῆς Ἑπίρου καὶ εἰδικῶς πόλεων τινων, ἃς ἐζήτησαν νὰ προσαρτήσουν εἰς τὴν Ἀλβανίαν (Κορυτσᾶς, Μοσχοπόλεως, Ἀργυροκάστρου κ. λ.) καὶ εἶτα πραγματεύεται περὶ τοῦ ἐν Ἰωαννίνοις ἀρχιμανδρείου καὶ τῶν κωδικῶν καὶ μηνιαίων αὐτοῦ, περὶ τῆς λίμνης καὶ τῶν ἐν αὐτῇ μονῶν, τῆς μονῆς Καστριτζῆς, τοῦ καταστήχου τοῦ μοναστηρίου Κάμενας καὶ τέλος παρέχει ποικίλα σημειώματα. — Γράμματα, τὸ βορειοδυτικώτερον σύνορον τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, τὸ τότε καταληφθὲν ὑπὸ

διαφόρα τοπογραφικά, ιστορικά και στατιστικά σημειώματα περί Ἠπείρου καὶ τῶν ἠπειρωτικῶν πόλεων, ὡς καὶ ὑπομνήματα, ἅτινα θὰ τῷ ἐχρησίμευον διὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ σκοπούμενην συγγραφὴν τῆς ἱστορίας τῆς Ἠπείρου, περὶ ἧς μάλιστα ἤλθεν εἰς συνεννοήσεις μετὰ τῆς ἐν Καίρῳ ἠπειρωτικῆς ἀδελφότητος, κατὰ τὸ 1912. Εἶναι δυστύχημα ὅτι τὰ ἐπελθόντα ἔθνικὰ καὶ πολιτικὰ γεγονότα δὲν ἐπέτρεψαν εἰς τὸν Λάμπρον τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ σχεδίου τούτου.

Ὁ Λάμπρος, ὀρμώμενος ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ὅτι ὁ ἐπιστήμων πρέπει νὰ στρέφῃ τὴν προσοχὴν του ἰδίως πρὸς τὰ ἀνεξερεύνητα σημεῖα τῆς ἐπιστήμης του, ἔστρεψεν ἀπ' ἀρχῆς τοῦ ἐπιστημονικοῦ του βίου τὴν προσοχὴν του πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς Πελοποννήσου, τὴν ὁποίαν καὶ δικαίως ἐθεώρει ὑψίστου ἐνδιαφέροντος, διότι «καθ' ὃν χρόνον τὸ Βυζάντιον, ἕνεκα τῆς προΐουσης ὁρμῆς τῶν Ὀθωμανῶν καὶ τῆς ἐγκαταστάσεως αὐτῶν ἐν Ἀδριανουπόλει, εἶχεν ἀρχίσει περιοριζόμενον εἰς ἐλάχιστον μόνον μέρος τῆς ἀρχαίας ἐκτάσεως, ἡ Πελοπόννησος, ὑπὸ ἡγεμόνας ἐκ τῆς αὐτῆς ἐκείνης δυναστείας τῶν Παλαιολόγων, ἦτις ἐν Κωνσταντινουπόλει ἠγωνίζετο νὰ διασώσῃ ἀπὸ τῶν ὁσημέραι προχωρούντων Τούρκων λείψανα τῆς προτέρας ἀρχῆς, κατῴρθωσε νὰ ἀπαλλαγῇ μὲν τῆς λατινοκρατίας, νὰ ἀνασταθῇ δὲ εἰς πολιτείαν ἑλληνικὴν, ἐδαφικῶς πολὺ εὐρυτέραν τοῦ ἐκπεσόντος Βυζαντιακοῦ κράτους καὶ ἀναδειχθῇ ἔστία νέου λογοτεχνικοῦ καὶ καλλιτεχνικοῦ βίου», ὡς καὶ φυτώριον σθεναρῶν τοῦ ὅπλου χειριστῶν. Ἐπιθυμῶν δὲ νὰ προσφέρῃ τι νέον καὶ πλήρες, ἀπεφάσισε, πρὶν ἢ συγγράψῃ τὴν ἱστορίαν τῆς Πελοποννήσου, νὰ συλλέξῃ συστηματικῶς καὶ νὰ ἐκδώσῃ τὰς ἀμέσους καὶ ἐμμέσους σχετικὰς πηγὰς, καθόσον οὐ μόνον αὐταὶ ἀπὸ λογοτεχνικῆς καὶ γλωσσικῆς ἀπόψεως δὲν στεροῦνται ἐνδιαφέροντος, ἀλλὰ καὶ διότι οὕτω θὰ ἀπετελεῖτο ἔργον διαρκές καὶ αἰώνιον, δι' οὗ θὰ καθίστατο εὐχερεστέρα ἐν τῷ μέλλοντι καὶ ἡ ὑπ' ἄλλων προαγωγὴ τῆς ἐρεῦνης. Πρὸς πληρῶσιν τοῦ μεγάλου αὐτοῦ σκοποῦ ὁ ἀκάματος ἱστοριοδίφης συνέλεξεν ἐν διαστήματι 40 ἐτῶν ὑλικὸν ἐξ 96 ὄλων βιβλιοθηκῶν καὶ ἀρχείων ἐν Ἑλλάδι, Τουρκίᾳ, Ρουμανίᾳ, Ἰταλίᾳ, Ἰσπανίᾳ, Γαλ-

τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ τῆς κατοχῆς (N. Ἑλλην. 12, 25—35)· ἐξετάζει τὰς διασωθείσας αὐτόθι ἐπιγραφὰς.—Περὶ τῆς παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις ἐπὶ Τουρκοκρατίας (N. Ἑλλην. 13, 273 κ. ἐ.), ἐνθα πραγματεύεται περὶ τῶν διδασκάλων, σχολῶν καὶ τῆς καλλιτεργίας τῶν γραμμάτων γενικῶς ἐν Ἰωαννίνοις, ὡς καὶ περὶ τῶν ἰωαννιτικῶν τυπογραφείων ἐν Βενετίᾳ.—Σημειώματα ποικίλα ἐκ Τζουμέρκων (N. Ἑλλην. 17, 58—64).—Ἡ ἐπανάστασις ἐν Ἠπείρῳ, ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς Ἀπ. Ν. Παπαγεωργίου, γραφείσης τὸ 1865, πληροφοροσὴν περὶ τῆς ἐκρήξεως τῆς ἐπαναστάσεως ἐν Ἠπείρῳ τὸ 1821 (N. Ἑλλην. 17, 65—69).—Ἡ Μοσχόπολις καὶ ἡ οἰκογένεια Σίνα (N. Ἑλλην. 21, 159 κ. ἐ. πρὸβλ. περὶ Μοσχοπόλεως καὶ 10, 383 κ. ἐ.).—Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τῶν Ἰωαννίνων (N. Ἑλλην. 21, 337—360).

λία Ἀγγλία, Βελγίω, Ἑλβετία, Γερμανία, Αὐστρία, Ὀλλανδία, Ρωσία, Ἀνία, Αἰγύπτω, μὴ συμπεριλαμβανομένων εἰς τὸν ἀριθμὸν αὐτὸν τῶν βιβλιοθηκῶν ἐκείνων εἰς ὅσας ἡ ἔρευνα ἀπέβη ἄκαρπος.

Διὰ τὴν νοητῆν μετὰ πύσης εὐσυνειδησίας καὶ λεπτολογίας ἐργάζετο ὁ Λάμπρος, ἀρκεῖ νὰ σημειωθῆ ὅτι ἐπιθυμῶν νὰ δώσῃ εἰς τὴν δημοσιότητα κριτικὴν ἔκδοσιν τῶν κειμένων, δὲν ὤκνει νὰ ἀντιβάλλῃ ἅπαντας τοὺς ὀπωδῆστοτε σωζομένους κώδικας τοῦ αὐτοῦ κειμένου, ἐφόσον τοῦτο καθίστατο δυνατόν· οὕτω λ. χ. διὰ τὴν ἐπανάκδοσιν μελωδίας τινὸς τοῦ Γεμιστοῦ ἀντέβαλεν 21 κώδικας, εὗρισκομένους εἰς διαφόρους βιβλιοθήκας.

Ὁ Λάμπρος ἐσκόπει εἰς τὸ ἔργον αὐτὸ νὰ περιλάβῃ, εἰς ἕξ τόμους, ἅπαν τὸ σχετικὸν ὕλικόν, ἤτοι ἐπιστολάς τῶν Παλαιολόγων, πρὸς αὐτοὺς καὶ περὶ αὐτῶν, λόγους, ἐγκώμια, στίχους, χρυσόβουλλα, ἀργυρόβουλλα, σημειώσεις, ἔγγραφα, ἐπιγράμματα, καὶ ὕστερον εἰς 2 τόμους νὰ ἐκθέσῃ, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ συλλεγέντος ὕλικου, τὴν ἱστορίαν τοῦ δεσποτάτου. Καὶ τὸ μὲν ὕλικόν συνέλεξεν, ἀλλὰ δυστυχῶς δὲν ἐπέζησε νὰ συγγράψῃ ἐπὶ τῇ βάσει αὐτοῦ τὴν ἱστορίαν τῆς Πελοποννήσου. Ζῶν ἐξέδωκε τὸ 1912 τὸ ὕλικόν τῶν δύο πρώτων τόμων («Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακά»), ἄνευ τῶν προλόγων καὶ πινάκων, τοὺς ὁποίους εἶχε καταλίπει ἐτοιμούς. Τῇ φροντίδι τῆς χήρας τοῦ συγγραφέως καὶ ἐπιμελείᾳ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου κ. Ι. Κ. Βογιατζίδου ἐξεδόθη καὶ ὁ τρίτος τόμος (Ἀθῆναι 1926) καὶ εὗρίσκεται ἤδη ὑπὸ τὰ πιεστήρια καὶ ὁ τέταρτος.

Ὁ πρῶτος τόμος περιέχει ἔργα τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἐφέσου Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ, τοῦ ἀδελφοῦ του Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ καὶ τοῦ Ἰωάννου Δοκαιοῦ καὶ λόγον ἄνωνύμου εἰς τὴν σύνοδον τῆς Βασιλείας· ὁ δεῦτερος τόμος περιέχει ἀποκλειστικῶς ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Πατριάρχου Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου· ὁ δὲ τρίτος τόμος περιέχει τὰ λογοτεχνικὰ μνημεῖα τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου Μανουὴλ β' Παλαιολόγου καὶ Ἰωάννου η' τοῦ Παλαιολόγου, ὡς καὶ τὰ πραγματευόμενα περὶ αὐτῶν, ὧν σπουδαιότερα 2 πανηγυρικοὶ πρὸς τοὺς αὐτοκράτορας τούτους.

Τὸ ἔργον τοῦτο, δι' οὗ ἐπιχύνεται νέον ἄπλετον φῶς ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῆς Πελοποννήσου καὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου τῶν Παλαιολόγων, καὶ δι' οὗ, ὡς λέγει ὁ Viller, «ὁ ἀκάματος ἐρευνητὴς καὶ ἔνδοξος σοφὸς διὰ μίαν ἔτι φορὰν ὑπηρετήσῃ καλῶς τὰ συμφέροντα τοῦ Ἑλληνισμοῦ»,¹ ἔτυχεν εὐμενεστάτης κριτικῆς ἐν τῷ παγκοσμίῳ ἐπιστημονικῷ τύπῳ.²

¹ Ἐκτὸς τῆς μεγάλης ταύτης συγκεντρωτικῆς περὶ Πελοποννήσου ἔργα-

¹) *Orientalia christiana Libri recentiores IX*, 1927, 326—331.

²) *Idem Orientalia christiana. I. 4.*—W. Miller ἐν *The English Historical Review* Ἀπριλίου 1924 σ. 296—297.—V. Laurent ἐν *Échos d'Orient*, 1928 σ. 470—475.—L. Mohler ἐν *Byz. Zeitschrift* 28, 115 κ. ε. κ. π. ἄ.

σίας, ὁ Λάμπρος ἔγραψε καὶ πλείστας ἄλλας μελέτας, ἀναφερομένας εἰς τὴν πελοποννησιακὴν ἱστορίαν,¹⁾ ἰδίως κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Βενετοκρατίας, ἣτις καὶ εὐρύτερον τὸν ἀπησχόλησεν.²⁾

Τὸ 1884 ἐξέδωκεν εἰς τόμον, ὑπὸ τὸν τίτλον «ἱστορικὰ μελετήματα», σειρὰν 11 ἱστορικῶν μονογραφιῶν, τῶν ὁποίων αἱ πλείσται ἀναφέρονται εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος ἐν σχέσει πρὸς λαοὺς ἐλθόντας εἰς ἐπικοινωνίαν, ἰδίως πολεμικὴν, πρὸς τοὺς Ἕλληνας.

Ὁ Λάμπρος συνέγραψε καὶ πλείστα γενικὰ ἱστορικὰ ἔργα. Ἐν τοῖς ἔργοις τούτοις ἰδιαίτους κατέχει θέσιν ἡ «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, μετ' εἰκόνων, ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως» (εἰς 6 τόμους, Ἀθῆναι 1886—1908). Σκοπῶν δι' αὐτῆς καὶ καταστήσῃ «δημῶδη τὴν γνῶσιν τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων», ἐξήτησεν, ἀποφεύγων τὸν φόρτον τῶν παραπομπῶν, νὰ καταστήσῃ αὐτὴν ὡς οἶόν τε προσιτὴν οὐ μόνον εἰς τοὺς ὀλίγους, ἀλλ' εἰς πάντα Ἕλληνας. Τοῦτο δὲν τὸν ἠμπόδισε νὰ ἐκθέσῃ τὴν ἱστορίαν οὐ μόνον μετὰ τῆς οἰκείας αὐτῷ γλαφυρότητος ἀλλὰ καὶ μετ' ἐπιστημονικότητος, κατὰ τὰ τελευταῖα πορίσματα τῆς ἐπιστήμης.³⁾

Καὶ εἰς πλείστας μεταφράσεις σπουδαίων ἱστορικῶν ἔργων προέβη ὁ Λάμπρος, ἥτοι ἐκ τοῦ γερμανικοῦ τῆς ἑλλην. ἱστορίας τοῦ Κουρτίου μετὰ πολλῶν προσθηκῶν (τόμ. 5, 1895—1900)· ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας τοῦ Φρ. Βερτολίνι (τόμ. 2, 1893—1894)· ἐκ τοῦ γαλλικοῦ τοῦ ἔργου τοῦ Γουστ. Σλουμπερζὲ «Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος καὶ ἡ πολιτορκία καὶ ἄλωσις τῆς Κων/πόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων, τῷ 1453» (1914). Μετέφρασεν ἐπίσης ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ τοῦ Οὐίλλιαμ Μίλλερ «Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (1204—1566)», μετὰ προσθηκῶν καὶ βελτιώσεων (εἰς τ. 2, 1909—1910) καὶ τοῦ αὐτοῦ «ἡ Τουρκία καταρρέουσα, ἱστορία τῆς ὀθωμανικῆς

¹⁾ Ἐμπορικαὶ πανηγύρεις καὶ ἀγοραὶ ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα (Μικτ. σελ. σ. 616—622).—Ὀλίγαι λέξεις περὶ τῶν Σλάβων ἐν Πελοποννήσῳ καὶ περὶ τῶν κληθέντων ολαβικῶν κτιρίων τῆς Ὀλυμπίας («Ὠρα» 1879 σ. 180—181).—Τὸ περὶ κτίσεως Μονεμβασίας χρονικὸν (Ἱστ. μελετήματα σ. 97—128).

²⁾ Τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας καὶ ἡ περὶ Πελοποννήσου ἐκθέσις τοῦ Μ. Μικέλ (Ἱστορ. μελετ. σ. 173—220).—Ἐκθέσεις τῶν Βενετῶν γενικῶν προνοητῶν τῆς Πελοποννήσου, νῦν τὸ α' ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς Βενετίας ἐκδιδόμεναι (Δελτ. ἱστ. καὶ ἔθν. ἐτ. 5, 425—567 καὶ 605—823).—Ἡ περὶ Πελοποννήσου ἐκθέσις τοῦ βενετοῦ προνοητοῦ Κόρνερ (αὐτ. 2, 282—317) καὶ Γραδενίγου (αὐτ. 5, 228—251).—Σημειώσεις περὶ τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Βενετοκρατίας (Ν. Ἑλλην. 20, 193 κ. ἐ.).—Τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ βενετικὸν προξενεῖον καὶ τὸ μετὰ τῆς Μακεδονίας ἐμπόριον τῶν Βενετῶν (Μακεδ. ἡμερολ. ἔτος 1912 σ. 227—241).

³⁾ «Τὸ ἔργον τοῦτο, συνταχθὲν συμφώνως πρὸς τὴν νεωτέραν ἐπιστημονικὴν μέθοδον, διακρίνεται διὰ τὴν γαληνιαίαν καὶ ὑγιᾶ κριτικὴν, ὡς καὶ διὰ τὸ ὑποδειγματικὸν ὕφος τοῦ λόγου, ἐν ᾧ ἐγράφη». (Α. Rubio y Lluch, Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans 7, 2, 855).

αυτοκρατορίας ἀπὸ τοῦ 1801—1913», μετ' εἰκόνων (1914), ὡς καὶ διαφόρους μονογραφίας ἀναγομένας εἰς τοὺς χρόνους τῆς Φραγκοκρατίας καὶ Τουρκοκρατίας, ὧν ἐξεδόθησαν, μετὰ θάνατον τοῦ Λάμπρου, μέχρις ὥρας 26 πραγματεῖαι. Τέλος, τὸ 1918, ἐξόριστος ἐν Σκοπέλῳ, μετέφρασε τὴν γερμανιστὶ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τοῦ ἐν Βουκουρεστίῳ Πανεπιστημίου Νικολάου Jorga γραφεῖσαν ἱστορίαν τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, ἣτις, ἐτοιμὴ πρὸς ἔκδοσιν, τυπουμένη, θέλει ἀποτελέσει 5 τόμους ἐξ 170 τυπογραφικῶν φύλλων.

Ἐκλαϊκευτικὸν δὲ χαρακτῆρα εἶχεν ἡ ὑπ' αὐτοῦ γραφεῖσα «ἐπισκόπησις τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας», ἐν ἣ δι' ἀδρομερῶν γραμμῶν διεξέρχεται τὰ κυριώτερα σημεῖα τῆς πατρίου ἱστορίας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1913· ἐδημοσιεύθη τὸ 1927, εἰς ἰδιαίτερον τεῦχος ἐκ 41 σελίδων.

Ὁ Λάμπρος ἠσχολήθη καὶ μὲ τὴν ἱστορίαν διαπρεπῶν ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν καὶ ἀτόμων κατὰ τοὺς μέσους καὶ νεωτέρους χρόνους, καὶ ἐν ταῖς ἐργασίαις του ταύταις ἰδιάζουσιν κατέχει θέσιν ἡ σπουδαία του συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν λογίων τῆς ἀναγεννήσεως ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀργυροπούλεια» (Ἀθ. 1910), ἐν ἣ πραγματεύεται περὶ τοῦ διαπρεποῦς Ἕλληνοσουλτανοῦ τοῦ 17ο αἰῶνος Ἰωάννου Ἀργυροπούλου καὶ τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ, συλλέξας πᾶν σχετικὸν ὑλικόν, ἦτοι λόγους, προσφωνήματα, πραγματείας, ἐπιστολάς αὐτῶν, πρὸς αὐτοὺς καὶ περὶ αὐτῶν. Ἐνταῦθα ἀνήκει καὶ ἡ μελέτη του «Γενεαλογικὰ σημεῖωματα Νικ. Μαυροκορδάτου καὶ Ἀλεξ. Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων» (ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ Γ', 139—141), ὡς καὶ ἕτερα του μελέτη περὶ τοῦ βυζαντιακοῦ οἴκου Γουδέλη (Ν. Ἑλλην. 13, 211—221) καὶ αἱ πολλαὶ περὶ Ρήγα Φεραίου διαφωτιστικώταται ἐργασίαι του.¹

Ἐνταῦθα δέον νὰ γίνῃ λόγος καὶ περὶ ἑτέρας ἐργασίας τοῦ Λάμπρου, τῆς ὁποίας κατέστρωσε τὸν σκελετὸν καὶ ἔθεσε τὰς γενικὰς γραμμὰς ἐν Σκοπέλῳ, ἔνθα εὗρίσκετο ἐξόριστος τὸ 1918· τὸ ἔργον τοῦτο, ὑπὸ τὸν τίτλον «αἱ ἱστορικαὶ μελέται ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα τῆς παλιγενεσίας, μετὰ προεισαγωγῆς περὶ τῶν ἑλληνικῶν ἱστορημάτων ἐπὶ τουρκοκρατίας», δὲν προέλαβε νὰ συμπληρώσῃ καὶ ἐπεξεργασθῇ ἐν Ἀθήναις, ὡς ἐσκόπει, καθόσον ἐν Σκοπέλῳ ἐστερεῖτο τῶν ἀπαραιτήτων βιβλίων. Ὁ πρόλογος τοῦ ἔργου τούτου ἐδημοσιεύθη ἐν Ν. Ἑλληνομνήμονι (14, 267—269). Ἐκτὸς τούτου ὁ Λάμπρος ἐδημοσίευσε καὶ πλῆθος ἄλλων ἱστορικῶν μονογραφικῶν, ἀναφερομένων εἰς πάσας τὰς ἐποχὰς τῆς πατρίου ἱστορίας καὶ διακρινομένων διὰ τὴν ἐπιστημονικότητα καὶ τὴν πρωτοτυπίαν.

¹) Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινῆ ὑπὸ Αἰμ. Λεγρᾶνδ καὶ Σπ. Λάμπρου δημοσιευόμενα (1889).—Ἀποκαλύψεις περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ρήγα (1892).—Σημειώματα περὶ Ρήγα καὶ Ἰεραριαβοῦ (1898).—Ἐκ Βιέννης, ὁ Ρήγας καὶ ἡ ἑλλην. παροικία (1908).—Ἡ πατρίς τοῦ Ρήγα (Ν. Ἑλλην. 15, 49—80).

Ὁ Λάμπρος, κατανοῶν πληρέστατα ὁποῖαν σημασίαν κέκτηται διὰ τὴν ἱστορίαν ἢ εἰκονογραφία, εἶχε συλλάβει τὴν ἰδέαν νὰ καταρτίσῃ συλλογὴν ἀντιγράφων τῶν ἀπεικονίσεων τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων τῶν μέχρις ἡμῶν περισσώθεισων· τὴν σκέψιν του ταύτην ἐξέθηκε τὸ πρῶτον δημοσίᾳ κατὰ τὸ ἐν Ἀθήναις ἀρχαιολογικὸν συνέδριον τοῦ 1905 καὶ ὕστερον εἰς διάφορα ἐπακολουθήσαντα συνέδρια. Ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἐργαζόμενος πρὸς κατάρτισιν τῆς συλλογῆς ταύτης, ἠδυνήθη νὰ ἐκθέσῃ αὐτήν, ἀπαρτισθεῖσαν ἐκ πιστῶν ἐγχρῶμων ἀναπαραστάσεων καὶ φωτογραφιῶν, εἰς τὴν κατὰ τὸ 1911 καλλιτεχνικὴν, ἱστορικὴν καὶ ἀρχαιολογικὴν ἔκθεσιν τῆς Ρώμης, ἧς συμμετέσχεν ὡς μέλος τῆς ἑλληνικῆς ἐπιτροπῆς καὶ εἰσηγητῆς τοῦ ἱστορικοῦ τμήματος, ἐκδοὺς ἅμα γαλλιστὶ καὶ εἰκονογραφημένον κατάλογον τῶν ἐκτεθεισῶν εἰκόνων καὶ προβάς εἰς σχετικὰς ἀνακοινώσεις καὶ δημοσιεύσεις. Μετὰ τὸ πέρας τῆς ἐκθέσεως, καθ' ἣν ἡ συλλογὴ αὕτη προεκάλεσε μέγιστον τὸ ἐνδιαφέρον τῶν εἰδικῶν, κατέθεσεν ὁ Λάμπρος τὰς εἰκόνας εἰς τὸ μουσεῖον τῆς ἐν Ἀθήναις ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἐταιρείας, μὲ τὸ δικαίωμα τῆς προτεραιότητος τῆς ἐκδόσεως. Δυστυχῶς δὲν προέλαβε ζῶν νὰ ἐκδώσῃ τὰς εἰκόνας ταύτας ἐν λευκώματι, ὡς ἐσκόπει, καίτοι εἶχε προβῆ μάλιστα καὶ εἰς προκαταρκτικὰς συνεννοήσεις περὶ τούτου· ἐν ἰδιαιτέρῳ ὁμως ὀγκῶδει φακέλλῳ κατέλιπε πολύτιμον σχετικὸν ὕλικόν, σημειώσεις καὶ φωτογραφίας, ὅπερ πολὺ θὰ διευκολύνῃ τὴν μέλλουσαν ἔκδοσιν αὐτοῦ. Εἶναι περιττὸν νὰ τονισθῇ ἡ μέγιστη σημασία τοιοῦτου λευκώματος, περὶ οὗ εὐρὺς ἐγένετο λόγος καὶ ἐν τῷ κατὰ τὸ 1927 συγροτηθέντι βυζαντινῷ συνεδρίῳ τοῦ Βελιγραδίου, καθόσον τοῦτο θὰ ἀπετέλει σπουδαιότατην συμβολὴν τοῦ καλλιτεχνικοῦ καὶ ἱστορικοῦ βίου ἐν Βυζαντίῳ καὶ θὰ καθίστα εἰς πάντας προσιτὰς τὰς εἰκόνας τῶν αὐτοκρατόρων, οἵτινες ἐπὶ μίαν χλιετηρίδα ἐξεπροσώπουν τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν.

β') Παλαιογραφικὰ ἔργα. Ἄριστος γνώστης τῆς ἑλληνικῆς παλαιογραφίας, τὴν ὁποῖαν εὐδοκιμώτατα ἐδίδασκεν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, συνέταξεν ὁ Λάμπρος πλείστας παλαιογραφικὰς ἐργασίας καὶ μεταξὺ ἄλλων μετέφρασεν ἑλληνιστὶ ἐκ τῆς ἀγγλικῆς τοῦ Ἐδουάρδου Θόμπσονος τὸ «Ἐγχειρίδιον ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς παλαιογραφίας», ἐπαυξήσας αὐτὸ καὶ δι' ἀξιολόγων προσθηκῶν (1903).

Λόγῳ τῆς εἰδικότητός του ταύτης μετέβη ὁ Λάμπρος τὸ θέρος τοῦ 1880, συνοδευόμενος ὑπὸ μαθητῶν του καὶ τοῦ καλλιτέχνου Gillegon, ἐντολῇ τῆς βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, εἰς ἅγιον ὄρος, ἐνθα κατέγραψε 5766 χειρόγραφα εἴκοσιν ἁγιορειτικῶν βιβλιοθηκῶν· ἐπιστρέψας δ' εἰς Ἀθήνας, μετὰ τετράμηνον διαμονήν, ὑπέβαλεν εἰς τὴν βουλὴν τῶν Ἑλλήνων ἔκθεσιν, περὶ τῆς καταστάσεως ἐν ἧ εὔρε τὰς ἁγιορειτικὰς βιβλιοθήκας καὶ περὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ συντελεσθείσης ἐργασίας, ἧτις καὶ ἐτυπώθη (1880)

καὶ μετεφράσθη γερμανιστὶ ὑπὸ τοῦ Richenbach (Wuerzburg 1881) καὶ ὑπὸ τοῦ Boltz (Bonn 1881).

Ἐπωφεληθεὶς τῆς εἰς ἅγιον ὄρος μεταβάσεώς του ὁ Λάμπρος ἐμελέτησε τὸ ἐν τῇ μονῇ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου χειρόγραφον τοῦ Ποιμένος τοῦ Ἑρμᾶ καὶ ἀπέδωκε τὴν ὀρθὴν γραφὴν τοῦ κειμένου, τὴν ὁποίαν ἐσφαλμένην ἐν πολλοῖς εἶχεν ἀποδώσει ὁ περιβόητος Σιμωνίδης.¹

Τὸ 1895 μεταβὰς αὐθις ὁ Λάμπρος εἰς ἅγιον ὄρος, ἐντολῇ τῆς Cambridge Press, συνοδευόμενος ὑπὸ τῶν μαθητῶν του κ. κ. Φ. Γεωργαντᾶ, Σ. Κουγέα καὶ Ἀδ. Ἀδαμαντίου, συνέταξε τὸν κατάλογον τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἁγίου ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων. ὅστις, δημοσιευθεὶς εἰς δύο ὀγκώδεις τόμους (ἐν Καμβριγίᾳ τῆς Ἀγγλίας 1895—1900), προσέκαλεσε τὰ εὐμενέστατα σχόλια τῆς παγκοσμίου κριτικῆς, διὰ τὴν ἀκρίβειαν καὶ εὐμεθοδίαν τῆς ἐργασίας· τὸ 1901 ἡ Ἀκαδημία τῶν ἐπιστημῶν τοῦ Μονάχου ἀπένευμε βραβεῖον 1.600 μάρκων εἰς τὸν Λάμπρον διὰ τὸ ἔργον του τοῦτο.

Καρπὸς τῶν εἰς ἅγιον ὄρος ἐπισκέψεων τοῦ Λάμπρου ἦτο καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἔκδοσις διαφόρων μελετῶν ἀναφερομένων εἰς ἀγιορειτικὰ χειρόγραφα.²

Ὁ Λάμπρος ἐκτὸς τῶν κωδίκων τοῦ ἁγίου ὄρους κατέγραψε καὶ τὰ χειρόγραφα διαφόρων ἄλλων βιβλιοθηκῶν καὶ ἀρχείων, ἐν οἷς τῆς μονῆς Βυλίζης (1892), τῶν ἐν Ἀνδρῶν μονῶν τῆς Ἀγίας (1898) καὶ τοῦ ἁγίου Νικολάου καὶ Παναχράντου, ὡς καὶ τοῦ ἐν Κορθίῳ ἑλλην. σχολείου (1899).

γ) *Νέος Ἑλληνομνήμων.* Ἡ ὑπερπληθῶρα ὑλικοῦ, ἀναφερομένου εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν, παλαιογραφίαν καὶ γραμματολογίαν, τὸ ὁποῖον εἶχε συλλέξει καὶ διαρκῶς συνέλεγεν ὁ ἀκαταπόνητος ἐρευνητής, ἐπὶ 30 ὀλόκληρα ἔτη περιερχόμενος πλείστας βιβλιοθήκας καὶ ἀρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἑσπερίας Εὐρώπης, ἔφερον αὐτὸν εἰς τὴν ἀπόφασιν νὰ ἐκδώσῃ περιοδικὸν εἰδικόν, ἐν ᾧ νὰ καταγράψῃ τὸ συλλεγὲν ὑλικὸν καὶ νὰ δημοσιεύῃ τὰς μελέτας, ἃς ἐπ' αὐτοῦ ἐστήριζεν. Οὕτως εἶδε τὸ φῶς, ἐν ἔτει 1904, τὸ περιοδικόν, εἰς τὸ ὁποῖον, ἀναλογιζόμενος τὴν πνευματικὴν σχέσιν, ἣτις τὸν συνέδεε μὲ τὸν ἀνάδοχόν του, τὸν ἀοίδιμον ἱστοριοδίφην Ἀνδρέαν

¹) A collation of the Athos codex of the Shepherd of Hermas together with an introduction by Sp. P. Lambros (Cambridge 1888). Περὶ Σιμωνίδου πρβλ. Μικταὶ σελίδες σ. 469—492 καὶ κατάλοιπον ξθ'.

²) Περὶ τῶν παλιμνήστων κωδίκων τῶν ἀγιορειτικῶν βιβλιοθηκῶν (1888).—Πλουτάρχεια ἀπανθίσματα ἐν ἀγιορειτικῷ κώδικι τῆς μονῆς Διονυσίου (1888).—Ἑλληνικὰ χειρόγραφα (Μικτ. σελ. 469—492).—Ἑλληνίδες βιβλιογράφοι καὶ κυρίαὶ κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας (1903).—13 δημῶδη ἄσματα, μετὰ μουσικῶν σημείων ἐν ἀγιορειτικῷ κώδικι τῆς μονῆς Ἰθέρων (N. Ἑλ. 11, 423).—Συλλογὴ παροιμῶν ἐκ κωδίκων τοῦ ἁγ. ὄρους (N. Ἑλ. 17, 140—201).

νει, ἐξ ὧν ἠδύναντο νὰ διαφωτισθοῦν ἔθιμα λαϊκὰ διαφόρων ἐποχῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ.¹

ς) *Λόγοι, ἄρθρα, ἐπιστολαί, μελέται, ἀνέκδοτα.* Πλείστα ἐκ τῶν γενικωτέρου ἐνδιαφέροντος μελετῶν, λόγων, ἄρθρων καὶ ἐπιστολῶν του συνεκέντρωσεν ὁ Λάμπρος εἰς ἰδίους τόμους, ὑπὸ τοὺς ἐξῆς τίτλους:

α) *Λόγοι καὶ ἄρθρα (1902)* τῷ τόμῳ τούτῳ, ἐξ 700 σελίδων, περιλαμβάνονται λόγοι τοῦ συγγραφέως, ἔθνικοί, ἠπειρωτικοί, κρητικοί, ζακυνθιακοί, πανεπιστημιακοί, γυμναστικοί, ἐπικήδαιοι, ἐπιμνημόσυνοι, διάφοροι καὶ ἄρθρα ἔθνικά, ἱστορικά, φιλολογικά, παιδαγωγικά καὶ γυμναστικά· οἱ λόγοι καὶ τὰ ἄρθρα ταῦτα ἐγράφησαν καὶ ἐδημοσιεύθησαν ἀπὸ τοῦ 1878 μέχρι τοῦ 1902.

β) *Μικταὶ σελίδες (1905)*, ἐνθα δημοσιεύονται λόγοι, ἐπιστολαὶ καὶ μελέται ἀπὸ τοῦ 1874—1905.

γ) *Λόγοι καὶ ἀναμνήσεις ἐκ τοῦ βορρᾶ (1909)*, ἐνθα περιέχονται λόγοι ἐκφωνηθέντες μετὰ τὸ 1905 καὶ ἐπιστολαί, ὧν αἱ πλείσται ἀνέκδοτοι, ἃς ὁ Λάμπρος ἔγραψεν ἐκ πόλεων τοῦ βορρᾶ, πραγματευόμενοι περὶ ἀνακοινώσεών του ἐν συνεδρίοις ἢ καὶ θέματα σχετικὰ πρὸς τὸν Ἑλληνισμόν.

δ) *Τὰ Ἑλευθέρια (1911)*, ἐνθα περιέχονται λόγοι καὶ ἄρθρα του ἐπὶ τῇ ἐθνικῇ ἑορτῇ (1891—1910).

Ὁ Λάμπρος τέλος ἐδημοσίευσεν πλείστα ἄλλα ἄρθρα καὶ πραγματείας ποικίλου περιεχομένου, ἤτοι ἱστορικά, φιλολογικά, ἐκπαιδευτικά, ἀρχαιολογικά, νομισματικά, ὡς καὶ ἀνέκδοτα κείμενα, βιογραφίας, νεκρολογίας, βιβλιοκρισίας, ἐπισκοπήσεις φιλολογικῆς παραγωγῆς, κρίσεις διαγωνισμῶν, ὧν πολλάκις ἐχρημάτισεν εἰσηγητής, καὶ θεατρικῶν ἔργων, διηγήματα, ἀνακοινώσεις, μεταφράσεις, σημειώματα, λόγους καὶ ἄρθρα εἰς περιοδικὰ, ἑφημερίδας, ἡμερολόγια, καὶ ἄρθρα εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἐγκυκλοπαιδικὸν λεξικὸν τοῦ Μπάρτ καὶ Χίρστ καὶ εἰς τὸ γερμανικὸν τοιοῦτο τοῦ Brockhaus.

Ἡ ἀπαρίθμησης τῶν πραγματειῶν καὶ ἄρθρων τούτων ὑπερβαίνει τὰ ὄρια τῆς προκειμένης βιογραφίας· δέον ὁμῶς νὰ σημειωθῇ ὅτι καὶ ἡ ἐλαχίστη τῶν μελετῶν του καταδεικνύει τὴν σοφίαν καὶ ἐμβρίθειαν τοῦ

¹) Ἀνέκδοτος λόγος Παχωμίου τοῦ Ρουσάνου περὶ δεισιδαιμονιῶν καὶ προλήψεων κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα (1883).—Βυζαντινὰ αἰνίγματα (1885 ἐν Δελτ. ἱστ. ἔθν. ἑταιρ. καὶ Ν. Ἑλλην. 17, 202—217).—Ἑθνικαὶ ὕβρεις (Μικτ. σελ. 801—829), ἐνθα ἐξετάζεται ὅποια ἐγένετο καὶ γίνεται χρῆσις ὑπὸ τοῦ ἑλλην. λαοῦ ἐθνικῶν ὀνομάτων ἐφ' ὕβρει.—Περὶ τῶν ἑλληνικῶν ἱατροσοφίῶν (αὐτ. 4:3—8) καὶ διάφορα λαογραφικά κείμενα ἐν Ν. Ἑλληνομνήμονι. Πρὸβλ. ἄρθρον Στ. Κυριακίδου ἐν Λαογραφίᾳ Πολίτου Ζ' τόμῳ.

²) Πάντα τὰ ἔργα τοῦ Λάμπρου, ἐν οἷς δὲν ἀναφέρεται τόπος ἐκδόσεως, ἐξεδόθησαν ἐν Ἀθήναις.

συγγραφέως, τὴν ὁποίαν ἐγνώριζε νὰ ἐπενδύη μὲ χάριν, ὥστε νὰ καθίσταται προσιτὸς καὶ εἰς εὐρυτέρους κύκλους.

Ἐκ τῶν πολλῶν ἀνεκδότων ἐτι ἐργασιῶν τοῦ Λάμπρου ἀξία ὄλωσ' ἰδιαίτερας μνείας εἶναι ἐργασία του, ὑπὸ τὸν τίτλον «Βραχέα χρονικά», ἣτοι χρονογραφικαὶ σημειώσεις τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς καὶ τῆς Τουρκοκρατίας, λίαν διαφωτιστικαὶ τῆς πατρίου ἱστορίας, ὡς καὶ ἡ ἔκδοσις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Δημητρίου Κυδῶνη καὶ τῆς χρονικῆς συνόψεως τοῦ Θεοδώρου Κυζίκου, ἀμφοτέρων ἐτοιμῶν πρὸς δημοσίευσιν μεθ' ὑποσελιδίων κριτικῶν σημειώσεων.

δ) Ἐπισκόπησις περὶ τῆς συγγραφικῆς δράσεως τοῦ Λάμπρου. Τοιαύτη ἡ συγγραφικὴ δρᾶσις τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου, δρᾶσις κινουσα τὸν θαυμασμόν, ἀπὸ ἀπόψεως ποιοῦ, ποσοῦ, πολυμερείας, πρωτοτυπίας, πατριωτισμοῦ καὶ ἀναδείξασα τὸν Λάμπρον ἕνα τῶν πολυγραφωτέρων καὶ σοφωτέρων συγγραφέων.

Πᾶσαι αἱ ἐκδηλώσεις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, κατὰ πάσας τὰς ἐποχάς, ἰδίως κατὰ τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν νεωτέραν, προεκίλεσαν τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ ἡ ἐξερεύνησις αὐτῶν ἀπετέλεσε τὸν σκοπὸν τοῦ βίου του, πρὸς πλήρωσιν αὐστηρῶς ἐπιστημονικοῦ καὶ ἐθνικοῦ ἅμα σκοποῦ, διότι, ὡς ὀρθῶς λέγει περὶ αὐτοῦ ὁ Heisenberg, «τὸ ἰσχυρότερον ἐλατήριο τοῦ βίου του ὡς καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεώς του ἦτο ὁ διάπυρος πατριωτισμός».¹

Μὲ ἀληθινὸν ἔρωτα πρὸς τὴν ἱστορίαν, ἠρεῦνα τὰ ἀρχεῖα καὶ ἐγνώριζε νὰ ἐκμεταλλεύεται αὐτά, γνωρίζων εἴπερ τις καὶ ἄλλος νὰ ζωοποιῇ τὸ παρελθόν. Πρὶν ἢ συμπληρώσῃ μίαν ἐργασίαν, ἤρχιζε πολλάκις καὶ ἄλλην, οἷονεὶ φοβούμενος μὴ δὲν προφθάσῃ νὰ γνωρίσῃ εἰς τὴν δημοσιότητα τοὺς καρποὺς τῶν ἐρευνῶν του.

Ἀξιοθαύμαστος ἦτο ὁμολογουμένως καὶ ἡ πολυμέρεια τοῦ Λάμπρου, τὴν ὁποίαν τινὲς θεωροῦν ὡς τρωτὸν αὐτοῦ, διότι κατ' αὐτούς, ἂν ὁ Λάμπρος, μὴ περισπώμενος περὶ πολλὰ, περιορίζετο εἰς ἓν πεδῖον τοῦ ἐπιστητοῦ, διὰ τῆς μεγάλης του μορφώσεως καὶ τῆς ἀκαταβλήτου φιλεργίας του, θὰ ἀνεδεικνύετο εἰς τὴν εἰδικότητά του πρῶτος ἐν τοῖς πρώτοις. Ναι, τοῦτο ἴσως εἶναι ἀληθὲς ἀπὸ μιᾶς ἀπόψεως, καὶ ὁ Λάμπρος εἰς ὄρισμένον πεδῖον ἀποκλειστικῶς ἀσχολούμενος θὰ κατέλειπεν εἰς ἡμᾶς σπουδαιότερα πιθανῶς ἢ καὶ περισσότερα σχετικὰ συγγράμματα· ἀλλ' ἡ δρᾶσις ἐνὸς ἀνθρώπου δὲν δύναται νὰ κριθῇ ἐκ βιβλίων μόνον καὶ πολὺ περισσότερον ὠφέλησεν ὁ Λάμπρος, ἐργασθεὶς ὡς εἰργάσθη, παρὰ ἐάν, ἀποκεκλεισμένος εἰς τὸ γραφεῖόν του, εἰς ἓν διαρκῶς ἠσχολεῖτο· διότι διὰ τῆς πολυμερείας

¹) Jahrbuch der bayer. Akad. d. Wissenschaften 1920 σελ. 37—40.

του, χωρίς να παραμελήση την ειδικότητά του, ἔδωκεν, ἐπιωφελῶς καὶ καρποφόρως, κατευθύνσεις εἰς πλεῖστα σημεῖα καὶ διὰ τῆς θερμουργοῦ του πνοῆς ἐκίνησε ποικίλα ἐνδιαφέροντα καὶ οὕτω συνετέλεσεν εἶπερ τις καὶ ἄλλος εἰς προαγωγὴν τῆς ἐπιστήμης καὶ εἰς ἀνύψωσιν τῶν ποικίλων ἐκδηλώσεων τῆς κοινωνικῆς καὶ ἔθνικῆς ζωῆς.

Ὁ Λάμπρος εἰς πάντα τὸν ἐπιστημονικὸν βίον του μετεχειρίσθη τὴν καθαρεύουσαν, τὴν ὁποῖαν βαθμηδὸν ἠπλοποίει, ἄλλοτε ὅμως ποτὲ νὰ καταντήσῃ εἰς τὴν δημώδη, τὴν ὁποῖαν, διακρίνων ἀπὸ τῆς χυδαίας,¹ ἐτίμα ὡς «φυσικὸν προϊόν τοῦ ἔθνους, ὅπερ συνέζησε μετ' αὐτοῦ καὶ συνηλοιώθη, ἀλλ' οὐτινος αἱ ἀρχαὶ καὶ αὐτῆς τῆς νομιζομένης παραφθορᾶς ἀνάγονται εἰς χρόνους πολλάκις ἀπωτάτους» (Ν. Ἑλληνομν. 16, 87 σημ. 1).

Μεταχειριζόμενος τὴν καθαρεύουσαν, διότι ταύτην εὗρε τὸ καθιερωμένον ὄργανον τῆς ἐπιστημονικῆς ἐκφράσεως, ἀπέστεργε τὰ ἄκρα, τὸν φανατισμὸν καὶ τὴν διαπάλην ἐν τῷ γλωσσικῷ ζητήματι, ὅπερ ἐφρόνει ὅτι «θὰ κρίνῃ ἐν εὐστοχίᾳ ἢ φορὰ τῶν πραγμάτων καὶ ἡ μέλλουσα πορεία τῆς νεαζούσης ἡμῶν φιλολογίας». Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς πλείστους λογίους, οἵτινες προκατειλημμένοι ὑπὲρ τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου γλωσσικοῦ τύπου, ἐθαύμαζον ὅτι ἐγράφετο ἐν τῷ εὐνοουμένῳ ὑπ' αὐτῶν ἰδιώματι καὶ κατεδίκαζον τοῦναντίον πᾶν τὸ ἐν τῷ ἑτέρῳ γραφόμενον, ἄνευ ἐξετάσεως τῆς οὐσίας, ὀρθότατα ἀπεφαίνετο ὅτι «οἱ τεχνοκρίται διακρίνονται εἰς τοὺς φίλους τῶν καθαρογλωσσούντων καὶ τοὺς ἐκτιμητὰς τῶν γραφόντων τὴν δημώδη γλῶσσαν· καὶ ὅμως ἡ διαφορὰ αὕτη δὲν εἶναι ἡ οὐσιώδης, κατ' ἀλήθειαν δὲ πρέπει νὰ διαστείλωμεν τοὺς ποιητὰς καὶ τοὺς στιχιστὰς. . . . Ἀληθινὰ καθαρολόγοι, ἀληθινὰ ἔθνικοι εἶναι οἱ γνήσιοι ποιηταί, ἃς λαλῶσι τὴν δημώδη, τὴν γλῶσσαν τῶν ὀρέων καὶ τῶν ἀρματωλῶν· ἀδιόρθωτοι χυδαιολόγοι εἶναι οἱ παρατάσσοντες στίχους ἄνευ ἐμπνεύσεως, ἄνευ αἵματος, ἄνευ καρδίας, ἃς πιθηκίζωσι τὴν γλῶσσαν τῆς ἀττικῆς μελίσεως». ² Ἰδίως δὲ ὁ εὐθύς χαρακτήρ τοῦ Λάμπρου ἀπεστρέφετο πᾶσαν ἐκμετάλλευσιν τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος καὶ ὡς εἰσηγητῆς τοῦ Παντελιδείου δραματικοῦ ἀγῶνος, τὸ 1907, γράφει ἐν σελ. 8 τὰ ἑξῆς: «Τοὺς πλείστους τῶν ἐπιχειρούντων νὰ κερδοσκοπήσωσι προχείρως ἐπὶ τοῦ φανατισμοῦ τῶν ἐχθρῶν τῆς δημώδους γλώσσης δὲν δύναται ν' ἀνυψώσῃ ὑπὲρ τὸ χθαμαλὸν ἔδαφος, ἐφ' οὗ χαμαιθατεῖ ἡ περὶ αὐτῶν διάνοια, οὔτε ὁ μανδύας τοῦ ἔθνισμοῦ, ὃν κωμικῶς περιβάλλονται, μὴ αἰσχυρόμενοι καὶ δι' αὐτῆς τῆς προστύχου συκοφαντίας περὶ ἐξαγοράσεως διὰ

¹) Τὸ 1896 ὡς κριτῆς τοῦ Λαοσανεῖου δραματικοῦ ἀγῶνος φρονεῖ ὅτι «γλῶσσα τῆς κωμῆδίας δύναται νὰ εἶναι δημώδης, τοῦθ' ὅπερ θεωροῦμεν ὡς πρὸς τὴν τραγωδίαν ἀμφισβητήσιμον, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι διὰ τοῦτο χυδαία» (σελ. 6).

²) Ἴδε ἐπιμνημόσυνον του εἰς Κ. Κρυστάλλην, τὸ 1894, ἐν Μικτ. σελ. 325—330.

ξένων χρημάτων νὰ κατακεραυνοβολῶσι τοὺς φίλους τῆς δημοτικῆς γλώσσης, οὔτε ἡ δῆθεν καθαρεύουσα ἢ ἀρχαΐζουσα αὐτῶν γλῶσσα, ἦν γραφουσι σχολαστικῶς καὶ σολοῦκως».

Τὰ ἔργα τοῦ Λάμπρου ἔτυχον εὐμενεστάτης ὑποδοχῆς ὑφ' ἅπαντος τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου καὶ εὐνοϊκώταται ἐδημοσιεύθησαν κριτικαὶ περὶ αὐτῶν. Ἀληθῶς δὲν ἔλειψαν καὶ αἱ ἐπικρίσεις, ἄλλαι μὲν ἐξ ἀγαθῆς προθέσεως, ἄλλαι δ' ἐκ πνεύματος μικρολόγου κριτικῆς ἢ καὶ φθόνου καὶ ἐπαγγελματικῆς ἀντιζηλίας. Ἀναντιρρήτως εἰς μίαν τόσον κολοσσιαίαν παραγωγήν ἦτο αὐτονόητος ἡ παρείσφρυσις καὶ ἑλλείψεων τινῶν καὶ ἀβλεπτημάτων· μόνον ἄνοια ὅμως ἢ ἑλλείψης καλῆς πίστεως θὰ ἠδύνατο νὰ κρίνῃ ἐπιστήμονα ἐξ αὐτῶν. Μὴ λησμονῶμεν ὅτι μόνον ὁ μὴ ἐργαζόμενος εἶναι ἀλάθης, ὁ ἐργαζόμενος ὑπόκειται εἰς πλάνας καὶ λάθη· es irrt der Mensch so lang' er strebt, ὡς εἶπεν ὁ Goethe, καὶ οὐδενὸς τὰ ἔργα, ὅσον μέγας καὶ σοφὸς καὶ ἂν εἶναι, δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένα σφαλμάτων καὶ ἐκφράσεων ἐπιδεχομένων ἀντιλογίας καὶ ἀντιρρήσεις. Ὡς εἶπε ποτε ὁ ἴδιος Λάμπρος «οὐδέποτε ἔφαντάσθην ἑμαυτὸν ἀλάθητον, διότι οὔτε Θεὸς εἶμαι οὔτε πάπας».¹

Ἡ ἐργασία τοῦ Λάμπρου, ὡς ὅλον, εἶναι ἀξία θαυμασμοῦ καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ τιμήσῃ πλειάδα συγγραφέων ὁμοῦ· ἔχει δὲ τοῦτο τὸ ἰδιόζον, ὅτι δι' αὐτῆς δὲν προήχθη ἡ ἐπιστήμη μόνον ἀλλὰ καὶ ἡ ἐθνικὴ πίστις καὶ ἡ ἀγάπη πρὸς τὰ μεγάλα καὶ εὐγενῆ ἰδεώδη.

Γ) Ὁ ἄνθρωπος Λάμπρος.

Καίτοι ὁ Λάμπρος ἦτο διαρκῶς ἀπασχολημένος μὲ πᾶν ὅ,τι ἐσχέτιζετο πρὸς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν πατρίδα, ἡ ἔρευνα καὶ ἡ σπουδὴ καὶ ἡ περὶ τὰ σπουδαῖα διαρκῆς ἐπασχόλησις, ἥτις συνήθως τὸν ἐκράτει εἰς τὸ γραφεῖόν του μελετῶντα καὶ συγγράφοντα μέχρι τῶν πρωῶν ὥρῶν, οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον ἐμείωσε τὴν ζωηρότητά του καὶ τὴν δροσερότητα τοῦ πνεύματός του οὐδὲ κατήντησέ ποτε εἰς μονομέρειαν. Τοῦναντίον, μὴ ἐπιτηδευόμενος τὸν πολυάσχολον, εὗρισκε πάντοτε καιρὸν νὰ ἐκτελῇ ἐπακριβῶς τὰ πολλαπλᾶ κοινωνικὰ καθήκοντά του, νὰ μετέχη τῶν κοινωνικῶν διασκεδάσεων καὶ νὰ ἀποτελῇ πάντοτε τὸν πυρῆνα τῆς φιλικῆς πέριξ του ἑμμηγύρεως, ἔχων πάντοτε πρόχειρον ἐν ἀστεῖον, ἐν ἀνέκδοτον, μίαν ἄνευ κακῆς προθέσεως εἰρωνείαν.

Ἡ ἐργασία ὄχι μόνον δὲν τὸν ἐκούραζεν, ἀλλὰ τὸν ἔτρεφε καὶ τοῦ ἔδιδε νέας πάντοτε δυνάμεις. Ὡς ὀρθῶς παρατήρησεν ὁ κ. Φώτιος Πολίτης: «Δὲν ἦτο ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ μελέτη διὰ τὸν Λάμπρον ξηρὰ καὶ

¹) Καρολίδαιοι ἀνεπιστάσιαι (Ἀθῆναι 1892) σελ. 92.

λογική επιβολή, υπαγορευομένη τυχόν ὑπὸ τῆς εὐσυνειδήτου ἀντιλήψεως τῶν καθηκόντων του ὡς καθηγητοῦ καὶ ἐπιστήμονος· ἦτο πραγματικὴ ἀνάγκη τῆς ζωῆς του, διηνεκῆς προσπάθεια πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ ἀπεράντου πόθου του νὰ ἀναζωογονήσῃ καὶ ἀναπλάσῃ τὸν μεσαιωνικὸν Ἑλληνισμόν, ἐλευθερώων αὐτὸν ἀπὸ τὴν βαρεῖαν ἀγλὴν τῶν προλήψεων καὶ τῶν παρεξηγήσεων, ἣ ὁποία τὸν ἐκάλυπτεν εἰς τὰ ὄμματα τοῦ κόσμου». ¹

Ἡ ἐργασία ἦτο διὰ τὸν Λάμπρον, ἵνα κατὰ Schiller εἴπωμεν, ὅτι τὸ ἄσος διὰ τὸ πτηνόν, μία ἐσωτερικὴ ἀνάγκη, ἣτις πληρουμένη ἀμείβει συγχρόνως. Τόσον εἶναι τοῦτο ἀληθές, ὥστε ὁ Λάμπρος ἐπανερχόμενος εἰς τὴν οἰκίαν του, κατ' αὐτὸν τὸν χρόνον τῆς πρωθυπουργίας του, μετὰ τὰς τόσας ἐπασχολήσεις τῆς ἡμέρας καὶ τὰ ἀλλεπάλληλα καὶ μακρότατα ὑπουργικὰ συμβούλια, δὲν μετέβαινε πρὸς ὕπνον, ἂν μὴ ἡσχολεῖτο ὥρας τινὰς πρότερον καὶ μὲ τὰ προσφιλῆ του ἐπιγνημονικά θέματα. Εὕρισκόμενος ἐν Σκοπέλφ ἐξόριστος καὶ πάσχων, τὸ 1918, ἐξηκολούθει νὰ ἀλληλογραφεῖ μετὰ τῶν ἐν Ἑσπερία φίλων του καὶ μ. ἄ. γράφων πρὸς τὸν ἐν Βαρκελώνῃ διαπρεπῆ καθηγητὴν Antonio Rubio y Lluch ἐζήτει παρ' αὐτοῦ πληροφορίας περὶ τινος ἰσπανικῆς μεταφράσεως ἔργου ἀπολεσθέντος τοῦ Πλήθωνος, δημοσιευθείσης ἐν Κολωνία τὸ 1604· ἐπίσης εὕρισκόμενος ἐξόριστος ἐν Σκοπέλφ, οὐ μόνον, ὡς εἶδομεν, μετέφρασεν ἔργα ἐπιστημονικά, ἀλλὰ καὶ ἄνευ βιβλίων, βοηθούμενος ὑπὸ τῆς τεραστίας μνήμης του, ἤρχισε νὰ συγγράφῃ ἔργον ἀξιολογώτατον περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἱστορικῶν μελετῶν κατὰ τὴν πρώτην ἑκατονταετηρίδα ἀπὸ τοῦ 1821. Τέλος ἐπὶ τῆς νεκρικῆς του κλίνης εὕρισκόμενος, μέχρι τῆς τελευταίας του πνοῆς, ἐμελέτα, εἰργάζετο, ἐκράτει σημειώσεις, κατέστρωνε σχέδια περὶ τῶν μελλουσῶν του ἐργασιῶν, τὰ ὁποῖα δυστυχῶς διὰ τὴν ἐπιστήμην δὲν ἐπέπρωτο νὰ φέρῃ εἰς πέρας.

Ὁ Λάμπρος ἦτο ἐν ταύτῳ πρότυπον ἀγαθοῦ οἰκογενειάρχου. Πόσον ὑψηλὴν ἀντίληψιν εἶχε περὶ τῆς ἱερότητος τῶν δεσμῶν καὶ τῶν ὑποχρεώσεων τοῦ γάμου μαρτυροῦν οἱ ὠραῖοι λόγοι, τοὺς ὁποίους ἔγραφε πρὸς τὴν μνηστὴν του τότε, Ἄνναν, θυγατέρα τοῦ διαπρεποῦς νομομαθοῦς Ἀριστείδου Κ. Μπαλάνου, μεθ' ἧς ἐνυμφεύθη τῇ 10ῃ Ὀκτωβρίου 1880. Ἐκ τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου, ὅπου εὕρισκετο διὰ μελέτας, ἔγραφε πρὸς αὐτήν, τὴν 3ην Ἰουλίου 1880: «Θέλω εἰς αὐτὴν τὴν θερμὴν πρὸς σε ἀγάπην καὶ εἰς τὴν ἀγάπην τῆς πατρίδος, τῶν γονέων καὶ ἀδελφῶν ἐξ ἑνὸς καὶ τὴν λατρείαν τῆς τιμῆς καὶ τῆς ἐπιστήμης ἐξ ἑτέρου νὰ στηρίξω τὸν βίον μου ὅλον. Σὲ ἐξέλεξα συμβοηθὸν μου καὶ συναθλητὴν εἰς τὸν ἀγῶνα· σὺ ὑποστήριξόν με καὶ εὐχου νὰ ἀποθέσῃς κατὰ τὸν θάνατόν

¹ Πολιτεία 19. 7. 1920.

μου εἰς τὸ μέτωπόν μου ἀκηλίδωτον τὸν τελευταῖόν σου ἀσπασμόν». Ὅποιαν λεπτότητα συναισθήματος ἀποπνέουν οἱ εὐγενεῖς οὗτοι λόγοι, τοὺς ὁποίους ὁ ἀοίδιμος ἐτήρησε πάντοτε ὡς προγραμματικὰς οἰονεὶ δηλώσεις· καὶ τῷ ὄντι ἐπὶ τοῦ τετιμημένου μετώπου του ἀκηλίδωτον ἐναπέθεσαν ἡ χήρα του καὶ τὰ τέκνα του τὸν τελευταῖον ἀσπασμόν.

ΙΑ) Ὁ Λάμπρος πρωθυπουργός.

Ὁ Λάμπρος ἀπασχολημένος μὲ τὴν ἐπιστήμην, εὕρισκετο μακρὰν τῆς πολιτικῆς. Ὅταν ὁμως εἰς δεινὰς περιστάσεις τῆς πατρίδος ἐκλήθη νὰ ἀναλάβῃ τὴν διακυβέρνησιν τῆς χώρας (1916), καίτοι πλήρως ἀντιλαμβανόμενος τὸ βαρὺ καὶ δυσβάστακτον φορτίον, ὅπερ ἀνελάμβανεν, ἀνώτερος πάσης ἐγωιστικῆς σκέψεως, ἐθεώρησε καθήκον του νὰ ὑπακούσῃ εἰς τὴν κλῆσιν, εὐελπιστῶν ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ συντελέσῃ εἰς βελτίωσιν τῆς καταστάσεως. Ἀλλ' αἱ περιστάσεις ἦσαν δυσχερέσταται, ὡς ἐκ τοῦ ὁποίου αἱ εὐγενεῖς του προθέσεις προσέκοψαν πρὸ τῆς φθορᾶς τῶν πραγμάτων καὶ μετὰ ἐπτάμηνον μαρτυρικὴν πρωθυπουργίαν (27 Σεπτεμβρίου 1916—21 Ἀπριλίου 1917), καθ' ἣν διετέλεσε καὶ ὑπουργὸς τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, ἠναγκάσθη εἰς παραίτησιν.

Θὰ ὑπερέβαινε τὰ ὄρια τῆς προκειμένης μελέτης καὶ θὰ ἐξέφευγε τῆς ἀρμοδιότητος τοῦ γράφοντος πᾶσα κρίσις περὶ τῆς πολιτικῆς δράσεως τοῦ Λάμπρου· ἀφ' οἷασδήποτε ὁμως ἀπόψεως καὶ ἂν κριθῇ αὕτη, νῦν ὅτε ἀποκατέστη ἡ ψυχραιμία, οὐδεὶς ἀμερόληπτος κριτῆς θὰ ἠδύνατο νὰ ἀρνηθῇ εἰς τὸν Λάμπρον τὰς εὐγενεῖς του προθέσεις καὶ τὴν διάπυρον φιλοπατρίαν του.

ΙΒ) Τὸ τέλος τοῦ Λάμπρου.

Τὴν παραίτησιν τοῦ Λάμπρου ἐπηκολούθησε περίοδος σκληρῶν δοκιμασιῶν δι' αὐτόν. Ἀποφάσει τοῦ εἰδικοῦ δικαστηρίου, τῆς 15ης Νοεμβρίου 1917, κατεσχέθη ἡ περιουσία του, καὶ τῇ 22α Ἰανουαρίου 1918 ἐξωρίσθη εἰς Ὑδραν, ὅθεν ἀπὸ τῆς 1ης Φεβρουαρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους μετεφέρθη εἰς Σκόπελον· ἐκεῖ παρέμεινε μέχρι τῆς 20ῆς Μαρτίου 1919, συντροφεύμενος ὑπὸ τῆς δευτεροτόκου θυγατρὸς του, τὴν ὁποίαν ἀπεκάλει «τρυφερὰν καὶ παρήγορον συνοδὸν τοῦ πρεσβύτου πατρὸς ἐν ταῖς πικραῖς ἡμέραις ἀδίκου ἐξορίας».

Ὑποβαλλόμενος εἰς ἠθικὰς στενοχωρίας καὶ εἰς σωματικὰς κακουχίας, στερούμενος εἰς τοιαύτην ἡλικίαν τῆς ἀπαραιτήτου οἰκογενειακῆς καὶ ἰατρικῆς περιθάλψεως, ἠσθένησεν ἐκ νεφρικῆς νόσου. Ἐπανελθὼν εἰς Ἀθήνας, τῇ 20ῇ Μαρτίου 1919, ἐτέθη ὑπὸ ἀστυνομικὴν ἐπιτήρησιν, ἐν τῇ ἐν

Κηφισιά ἐπαύλει του, ὅπου καὶ ἀπέθανε τὸ ἀπόγευμα τῆς 23ης Ἰουλίου 1919. Ὁ θάνατος τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου, καίτοι οὗτος ἦγε τὸ 68ον ἔτος τῆς ἡλικίας του, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς μέχρι ἐσχάτων σωματικῆς καὶ πνευματικῆς εὐεξίας του, δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς πρόωρος καὶ ὡς πραγματικὴ ἀπώλεια.

Ἡ ἐκφορά ἐγένετο τὸ ἀπόγευμα τῆς ἐπομένης τοῦ θανάτου του ἐκ τοῦ ἐν Ἀθήναις ναοῦ τοῦ ἁγίου Γεωργίου Καρύτση, παρακολουθοῦντος πλήθος λαοῦ πρὸς τὸ νεκροταφεῖον. Λόγω τῆς πολιτικῆς ὑποδικίας ἣν διετέλει ὁ Λάμπρος, καίτοι οὗτος ἦτο τετιμημένος διὰ τοῦ παρασήμου τῶν ἀνωτέρων Ταξιαρχῶν καὶ τόσων ἀνωτέρων ξένων παρασήμων καὶ εἶχεν ἀνέλθῃ εἰς τὰ ὑπάτα ἐπιστημονικὰ καὶ πολιτικὰ ἀξιώματα, οὐδεμίαν τιμὴν ἀπενεμήθη εἰς τὸν νεκρὸν του ὑπὸ τοῦ Κράτους οὐδ' ὑπὸ τοῦ Πανεπιστημίου, ὅπερ δὲν ἀντεπροσωπεύθη καὶ ἐπισήμως κατὰ τὴν κηδείαν, ἃν καὶ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν αὐτοῦ κατηνάλωσε τὰς πολυτιμότερας ὥρας τῆς ζωῆς του.

Ἐκ τῶν τόσων συλλόγων καὶ σωματείων ὑπὲρ τῶν ὁποίων ὁ Λάμπρος τόσον ἐνεργῶς εἰργάσθη ὡς ἰδρυτῆς, σύμβουλος ἢ μέλος, μόνον ὁ φιλολογικὸς σύλλογος Παρνασσὸς ἐξέδωκε ψήφισμα, δι' οὗ ἐξεφράζετο ἡ λύπη ἐπὶ τῷ θανάτῳ του καὶ ὠρίζετο νὰ ὑψωθῇ μεσίστιος ἢ σημαία τοῦ συλλόγου κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς κηδείας. Καὶ ἡ Ἑπειρωτικὴ ἀδελφότης Ἀθηνῶν, δι' ἐγγράφου τῆς ἀπὸ 26ης Ἰουλίου, ἐξέφρασε τὴν βαθυτάτην θλίψιν τῆς πρὸς τὴν οἰκογένειαν τοῦ θανόντος, οὗ ἐμνήσθη «τὰς πολλαπλᾶς ὑπηρεσίας πρὸς τὴν Ἑπειρον καὶ τοὺς ἀγῶνας ὑπὲρ τῶν δικαίων αὐτῆς». Ἡ δ' ἱστορικὴ καὶ ἐθνολογικὴ ἐταιρεία, τῆς ὁποίας ὁ Λάμπρος ὑπῆρξεν ἐκ τῶν ἰδρυτῶν καὶ ὁ σπουδαιότερος τῶν πρωτεργατῶν, συνελυπήθη τὴν χήραν δι' ἐγγράφου, δίμηνον μετὰ τὸν θάνατον, διότι ὡς ἐλέγετο ἐν αὐτῷ «πολλὰ δυστυχῶς καὶ ἀντίξοι περιστάσεις δὲν θὰ ἐπέτρεπον ἄνευ παρεξηγήσεων τὴν πανηγυρικὴν διατρέψωσιν τῶν αἰσθημάτων εὐγνωμοσύνης τῶν ἐταίρων πρὸς τὸν μεταστάντα».

Καὶ ὁ ξένος ἐπιστημονικὸς κόσμος ἐθρήνησε τὴν ἀπώλειαν τὴν ἐπελθοῦσαν εἰς τὴν ἐπιστήμην ἐκ τοῦ θανάτου τοῦ Λάμπρου καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ ἐξῆραν τὸ ἐπιτελεσθὲν ὑπ' αὐτοῦ ἐπιστημονικὸν ἔργον. Οὕτω λ. χ. ἵνα ὀλίγα ἐκ τῶν πολλῶν ἀναφέρωμεν, ἐν τῇ ἐπετηρίδι τῆς βαυαρικῆς ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν ²⁾ ἐχαρακτηρίζετο ὁ Λάμπρος ὡς ὁ ὑπεροχώτερος ἀντιπρόσωπος τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης ἐν Ἑλλάδι,

1) Ὡς λέγει ὁ V. Laurent ἐν *Échos d'Orient* 1920 σ. 470: «Ὁ θάνατος τοῦ Λάμπρου ἐπέφερεν αἰσθητὸν πλήγμα εἰς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Περροικισμένος δι' ἐξαιρέτου εὐφυίας..... ὁ συγγραφεὺς οὗτος ἐτίμησε μεγάλως τὴν πατρίδα του».

2) 1919 σελ. 37.

ὡς ἱστορικὸς τοῦ πολιτισμοῦ, ὑπὸ τὴν καλύτεραν σημασίαν τῆς λέξεως ἐν τῇ *Byzantinische Zeitschrift*¹ ἀνωμολογεῖτο ὅτι ὀλίγοι βυζαντινολόγοι περιέβαλον ὀλόκληρον τὸ πεδῖον τῆς ἐρεῦνης μετὰ τοσαύτης ἐνότητος καὶ ἐμελέτησαν εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς βιβλιοθήκας ὅσον ἐκεῖνος. Καὶ ὁ περίφημος ἰσπανὸς ἱστοριογράφος Antonio Rubio y Lluch, εἰς τὴν ἐπετηρίδα τοῦ Ἰνστιτούτου τῶν καταλανικῶν σπουδῶν ἐν Βαρκελώνῃ,² διεκήρυξεν ὅτι «ἐν τῇ συγχρόνῳ Ἑλλάδι εἶναι μοναδικὴ παρομοία διανοητικὴ παραγωγή ὡς ἡ τοῦ Σπ. Λάμπρου» καὶ ὅτι «ὡς ἱστορικὸς, ὑπὸ αὐστηρῶς ἐπιστημονικῆν ἔποψιν, ὑπερέβη πάντας τοὺς ἱστορικοὺς τῆς προσηγηθείσης αὐτοῦ γενεᾶς».

Τῇ 8ῃ Ἀπριλίου 1921 ἐτελέσθη ἐν τῷ φιλολογικῷ συλλόγῳ Παρνασσῷ πολιτικὸν μνημόσυνον τοῦ Λάμπρου, καθ' ὃ ἐπλέξαν τὸ ἐγκώμιον τοῦ ἀνδρὸς ὁ πρόεδρος τοῦ συλλόγου κ. Τιμ. Ἡλιόπουλος καὶ ὁ κ. Ἀδ. Ἀδαμαντίου, ἀμφοτέρωι καθηγηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου· τῇ δὲ 14ῃ Μαΐου 1921 ἐτελέσθη καὶ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ ἐπιστημονικὸν μνημόσυνον τοῦ Λάμπρου, καθ' ὃ ἐξεφώνησε τὸν ἐπιμνημόσυνον ὁ ἀοίδιμος καθηγητὴς Ἀνδρέας Σκιαῶ.³ Ἐπίσης συνέστη ἐπιτροπεία πρὸς ἔκδοσιν τῶν καταλοίπων αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ τάφου του ἠγέρθη μνημεῖον, ἔργον τοῦ γλύπτου Θωμοπούλου, δαπάνῃ τοῦ Δήμου Ἀθηναίων, τιμῆς ἕνεκεν.

* * *

Ὁ Σπυρίδων Λάμπρος, ἔχων ὡς σύμβολον τὸ καθῆκον καὶ ὡς ἔμβλημα τὴν ἐθνικὴν ἐργασίαν, κατῴρθωσεν, ὅσον ἐλάχιστοι, νὰ προαγάγῃ τὴν ἐπιστήμην, νὰ καταστήσῃ τὰ πορίσματα αὐτῆς προσιτὰ εἰς τοὺς πολλοὺς καὶ νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν δι' αὐτῆς τόνωσιν τῆς ἐθνικῆς ἰδέας. Διὰ τὸ ποσόν, τὸ ποιὸν καὶ τὸ ὠφέλιμον τῆς ὑπ' αὐτοῦ συντελεσθείσης ἐργασίας προσέφευρεν ἀνεκτιμήτους ὑπηρεσίας εἰς τὴν Ἐπιστήμην καὶ τὴν Πατριδα, τὰ δύο ταῦτα κέντρα, περὶ ἃ περιστρέφετο πᾶσα ἡ διανοήσις του καὶ πᾶς τῆς καρδίας του παλμὸς καὶ διὰ τοῦτο δικαίως καταλέγεται μεταξὺ τῶν ἐκλεκτοτέρων τέκνων τοῦ Ἑθνους.

Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΣ

¹) 1920 σελ. 524.

²) 1. 1. 1921, μετάφρασις εἰς Μέλλον 1921 ἀρ. 27—28.

³) Ἐν Νέῳ Ἑλληνομνήμονι τόμ. 16, 1922. σελ. 295—305.